

Johan Decavele

Kerk en geloofsbeleving in Vlaanderen onder
druk aan de vooravond van de Reformatietijd
(ca. 1500-ca. 1566)

In *Biekorf* 1963 wijdde Antoon Viaene (1900-1979) een bespreking aan *Le sentiment religieux en Flandre à la fin du moyen âge*, het uitgebreid proefschrift van de Franse priester Jacques Toussaert (behorend tot het bisdom Rijsel), verschenen in 1963 te Parijs. Op grond van zijn seriële bewerking van bronnenmateriaal, vooral uit Brugge, sprak Toussaert van *le caractère spasmodique* van het godsdienstige gevoel en kwam hij tot de conclusie dat het laatmiddeleeuwse Vlaanderen helemaal niet zo christelijk was als men doorgaans had aangenomen. Volgens hem leefden de Vlamingen in een onvrime, losbandige en geweldadige samenleving, waarin superstitie en overblijfselen van het heidendom een grote rol speelden. In een voor hem ongewone stijl, maar op een weergaloze wijze, trok priester Antoon Viaene daartegen alle registers open in een aantal opeenvolgende bijdragen met de alarmerende titel: *Lichten op rood*. Volgens hem steekt het boek niet alleen vol met onwaarschijnlijke vooroordelen en slordigheden, de Nederlandsonkundige Toussaert had bovendien niets begrepen van de Middelnederlandse teksten die hij geconsulteerd had. En Viaene roept Gezelle te hulp voor nog een flinke sneer: *Veronderstel dat een niet-franse auteur zo ongenueerd met oud-franse teksten zou omgaan. Over een dergelijk gebrek aan ernst en kennis klaagde Gezelle reeds in het jaar van het Vaticaans Concilie: 'Ik postulere tegen de onfaalbaarheid (sic) van de franschmans!'* Ook de jezuïet Marcel Dierickx bekritiseerde in een haarscherpe analyse de fouten in de tellingen en de kwantitatieve tabellen, het gemak waarmee particuliere situaties als representatief worden beschouwd voor heel Vlaanderen, het optillen van regulerende bronnen, zoals voorschriften van de kerkelijke en burgerlijke overheid, tot beschrijvingen van

de reële situaties.¹ De jezuiten Roger Mols en Jos Andriessen en de dominicaan Stephanus Axters schreven eveneens uiterst kritische recensies. In een tijd dat in België de kerkgeschiedenis nog bijna exclusief door geestelijken beoefend werd, leek de hele controverse wel een hartig robbertje tussen Vlaamse priesters en een Franse collega. De arme – maar alleszins ietwat excentrieke – Toussaert heeft het in Vlaanderen dan ook flink te verduren gehad. Zijn boek werd alhier dan ook praktisch volledig genegeerd.² In Frankrijk daarentegen (Jean Delumeau, Robert Muchembled), en van daaruit ook in de Angelsaksische historiografie, werd zijn studie de hemel in geprezen als een opmerkelijk voorbeeld van de kwantitatieve benadering van godsdienstsociologie volgens het lichtende voorbeeld van Gabriel Le Bras.³

HET 'POST-TOUSSAERT SYNDROOM'

Nadien gezien is al die negatieve publiciteit te onzent eigenlijk jammer geweest. Zonder de vele misvattingen te willen vergoelijken, blijft *Le sentiment religieux* een uitdagend boek, dat sindsdien overigens door niemand is nagedaan. Op het colloquium *Bronnen voor de religieuze geschiedenis van België* in 1967 (ed. Leuven, 1968) gaven enkele academische sprekers een aanzet voor nieuw onderzoek. Vooral Anne-Marie Meyers-Reinquin deed in de daaropvolgende jaren een aantal exploraties in de bronnen (Kortrijk en Lede) naar mogelijkheden van kwantificering voor

1 M. DIERICKX, 'Beoordeling van *Le sentiment religieux en Flandre à la fin du moyen-âge* van Jacques Toussaert', in: *Handelingen van de Koninklijke Zuidnederlandse Maatschappij voor Taal en Letterkunde en Geschiedenis*, 19 (1965), p. 319-337.

2 M. DIERICKX, 'Beoordeling', p. 330; L. SIMONS, 'De devotiepraktijk in de laatmiddeleeuwse Nederlanden', in: J.D. JANSSEN (red.), *Hoofsheid en devotie in de middeleeuwse maatschappij. De Nederlanden van de 12e tot de 15e eeuw*, Brussel, 1982, p. 138.

3 Een recent overzicht van de perceptie van Toussaerts studie in: A. SPEETJENS, 'A Quantitative Approach to Late Medieval Transformations of Piety in the Low Countries', in: R. LUTTON en E. SANTER (red.), *Pieties in Transition. Religious Practices and Experiences, c.1400-1640*, Aldershot, 2007, p. 110-115.

de periode 1400-1650,⁴ maar haar oproep om de kerkrekeningen⁵ te bestuderen teneinde een beter zicht te krijgen op de bruikbaarheid van het bronnenmateriaal, vond tot op heden maar weinig gehoor. Bijgevolg slaagde ze er niet in Vlaanderen te bevrijden van het 'post-Toussaert syndroom'. Enkele deelgebieden niet te na gesproken, zoals de standaardwerken over de Gentse broederschap van Paul Trio⁶ en over de gulheid van de gelovigen (als teken van hun vroomheid) voor de financiering van de bouw van de dom te Utrecht en de Onze-Lievevrouwekerk te Antwerpen van Wim Vroom,⁷ – die overigens allebei een devotionele neergang nawijzen vanaf het tweede kwart van de 16e eeuw –, is er daarop niet veel vervolg meer gekomen, zoals blijkt uit het meest recente overzicht van dit onderwerp in de bijdrage van Marcel Gielis, *Kerkelijk leven en de devoties van de leken gelovigen in de laat-middeleeuwse Zuidelijke Nederlanden*.⁸

Overigens is het maar de vraag welke bruikbare conclusies men kan halen uit de kwantitatieve methode van Toussaert. Testen die we hebben gedaan voor twee Gentse kerken leveren heel andere resultaten op dan men op het eerste gezicht zou verwachten. Gent was een stad waar het anabaptisme en vervolgens het calvinisme sterk ingang vonden, waar de Beeldenstorm van 1566 een ongemeen gewelddadig verloop kende, waar van augustus 1566 tot de Goede Week van 1567 een openlijk gedoogde calvinistische gemeente bestond.

4 A-M. MEYERS-REINQUIN, 'Proeve tot statistische benadering van de godsdienstpraktijk in de late middeleeuwen en de moderne tijden (tot 1630) aan de hand van kerkfabrieksrekeningen', in: *Handelingen van de Koninklijke Zuidnederlandse Maatschappij voor Taal en Letterkunde en Geschiedenis*, 23 (1969), p. 205-279.

5 'Overzicht van de kerkfabrieksrekeningen in Oost- en West-Vlaanderen. Einde 14de eeuw tot 1630', in: *De Leiegouw*, 12 (1970), p. 29-48.

6 P. TRIO, *Volksreligie als spiegel van een stedelijke samenleving. De broederschappen te Gent in de late middeleeuwen*, Leuven, 1993.

7 W. H. VROOM, *De financiering van de kathedraalbouw in de middeleeuwen, in het bijzonder van de dom van Utrecht*, Maarssen, 1981; IDEM, *De Onze-Lieve-Vrouwekerk te Antwerpen. De financiering van de bouw tot de Beeldenstorm*, Antwerpen-Amsterdam, 1983.

8 In P. NISSEN (red.), *Geloven in de Lage Landen*, Leuven, 2004, p. 59-74. Toussaert wordt in de bibliografie verplicht vermeld, maar er is duidelijk geen gebruik van gemaakt.

De eerste test betreft de Sint-Niklaaskerk te Gent (de 'stadskerk' bij uitstek), waarvan rekeningen bewaard zijn voor de periode 1500-1577, met een lacune voor de jaren 1550-1554.⁹ Ze bevatten een doorlopende reeks voor de omhalingen tijdens de missen op de vier hoogdagen Kerstmis, Pasen, Sinksen en Allerheiligen, en voor de opbrengst van de ablutiewijn (hier *muenickwyn* genoemd)¹⁰ op Kerstmis, Witte Donderdag, paasavond en Pasen.¹¹ De omhalingen op de vier hoogdagen blijven van 1500 tot de rekening 1557-1558 constant in de buurt van 1 pond 15 schellingen groten,¹² met slechts één uitschieter voor de rekeningjaren 1547-1548 tot 1549-1550: 2 p. 5 s. oplopend tot 3 p. 5 s. Opmerkelijk is de nieuwe stijging vanaf de rekening 1558-1559: 2 p. 10 s. oplopend tot gemiddeld 3 p. voor de jaren 1559-1560 tot 1565-1566, om daarna terug te vallen tot het niveau van 1558-1559. De opbrengst van de ablutiewijn bleef tot de rekening 1546-1547 tamelijk constant in de buurt van 1 p., steeg al vanaf 1547-1548 tot gemiddeld 1 p. 15 s., piekte dan tot iets boven de 2 p. van 1559-1560 tot 1565-1566, viel eventjes naar omlaag in 1566-1567, maar bereikte opnieuw het niveau boven de 2 p. van 1568-1569 tot 1571-1572. Vanaf 1572-1573 viel ze terug op een tamelijk stabiel peil van ca. 1 p. 10 s.

Een tweedetest deden we voor de vlakbij gelegen Sint-Michielskerk, palend aan het dominicanenklooster, de parochiekerk van een stuk van het noordwestelijke stadsdeel (het andere deel ressorteerde onder Sint-Martinus Ekkergerm). We beschikken over doorlopende rekeningen van 1550-1551 tot 1575-1576.¹³ Opnieuw nemen we de omhalingen op de vier hoogdagen en de ablutiewijn in aanmer-

9 GENT, *Rijksarchief*, Sint-Niklaaskerk: Kerkrekeningen 1500-1577.

10 'Ablutiewijn' betekent niet dat de communie in twee gedaanten werd uitgereikt. Het betreft de wijn die nadien aan de communicanten werd gegeven en waarvoor een vrijwillige bijdrage werd gevraagd. De opgegeven bedragen zijn de opbrengsten na betaling van de kosten voor de wijn.

11 Vanaf de rekening 1527-1528 was er ook ablutiewijn op een aantal andere feestdagen, evenwel wisselend van jaar tot jaar, reden waarom we die niet opnemen in onze bespreking.

12 De geldbedragen worden in deze bijdrage uitgedrukt zoals ze voorkomen in de bronnen: ponden groot of groten, ponden tournois (met de waarde van 1/6 van een pond groot en gelijk aan een gulden); ponden parisic (ter waarde van 1/2 van een pond tournois of 1/12 van een pond groot).

13 GENT, *Rijksarchief*, Sint-Michielskerk, nrs. 3-27: Kerkrekeningen 1550-1576.

king. De omhalingen brachten van 1550-1551 tot 1553-1554 zo'n 2,5 p. op, vielen van 1554-1555 tot 1557-1558 terug onder de 2 p., om nadien weer naar 2,5 p. te klimmen, met vervolgens een absoluut hoogtepunt in 1566-1567 en 1567-1568: bijna 3 p. Wat de ablutiewijn betreft, hebben we het voordeel dat het aantal stopen wijn (één stoop is ongeveer 2,5 liter) vermeld wordt. Tussen 1550-1551 en 1559-1560 schommelt het aantal vrij constant tussen 44 en 48 stopen, met lichte uitschieters voor 1553-1554 tot 1556-1557 (49 tot 51 stopen). Dieptepunten zijn 1560-1561, 1561-1562 en 1564-1565 met 39 à 42 stopen. Een nieuwe aangroei voor 1565-1566 tot 47,5 stopen wordt gevolgd door een absoluut dieptepunt van 26 stopen in 1566-1567. Na een normalisatie tot 38 stopen in 1567-1568 begon er een geleidelijke teruggang tot uiteindelijk nog 28 stopen in 1575-1576.

Men hoede er zich voor aan deze seriële gegevens een absolute waarde toe te kennen, laat staan ze als representatief te beschouwen voor alle parochies in Gent of in andere Vlaamse steden. Zo hebben we geen verklaring voor de lichte uitschieters in de jaren 50. Een voorzichtige interpretatie dringt zich evenwel op voor het midden van de jaren 60. Zo kan het verbazing wekken dat er net in de jaren 1565-1566 en 1567-1568 blijkbaar een opmerkelijke stijging geweest zou zijn van het kerkbezoek en van de gulheid der gelovigen. En dat zal wel met de werkelijkheid overeenstemmen. De vrees voor het militante calvinisme dat toen in volle opmars was, alsmede de almaar strengere controle van de kerkelijke en burgerlijke overheden op het vervullen van de kerkplichten,¹⁴ en uiteindelijk de afschuw voor het geweld van de beeldenstormers, zijn daar allicht een verklaring voor. De rekeningen van de beide kerken over 1566-1567 – het 'Wonderjaar' – tonen daarentegen opeens

14 Zie bijvoorbeeld de instructie van de koning aan de bisschop van Doornik, door de aartsdiaken van Gent rondgestuurd aan al zijn parochies, om de pastoors op te dragen een register bij te houden van de parochianen die hun Pasen niet hielden, 8 augustus 1559. GENT, *Stadsarchief*, Oud Archief, Reeks 93/18: Register S, f. 107v-111. Dat leidde in de beginnende jaren 60 tot het aanleggen van communicantenlijsten (hetgeen in Brugge aanleiding gaf tot hevige commotie!). J. DECAVELE, *De dageraad van de Reformatie in Vlaanderen (1520-1565)*, Brussel, 1975, Deel 1, p. 170-172, 349-351.

een flinke verlaging voor de ablutiewijn. In die tijd zou volgens Marcel Delmotte 12 % van de Gentse bevolking aanhanger van het protestantisme geweest zijn¹⁵ (hetgeen ons wat overdreven lijkt), maar ook met een kleiner aantal nieuwgezinden is de vermindering van het aantal communiegangers verklaarbaar. Daartegenover staat dan weer de aanzienlijke meeropbrengst van de omhalingen in de Sint-Michielskerk tijdens datzelfde 'Wonderjaar'. Daarvoor krijgen we een indirecte verklaring van de uitmuntende observator Marcus van Vaernewyck. Hij noteerde dat er vlak voor de Beeldenstorm in Sint-Michiels *zoo veel volcx quam dat de keercke veel te cleene was, al eijst dat een groot vat van een keercke es, nochtans moesten sommighe lieden up tstrate staen, want tvolck quam som ij hueren te voren om plaetse te hebben*; en toen er na de kerkbraak vanaf 1 september 1566 opnieuw gepreekt werd: *daer was een machtich volc tsermoene, dat men qualic duer de keercke conde gheraken, met de keercke vul volcx*.¹⁶ Ten slotte valt het op dat in de aanloop naar de Pacificatie van Gent (8 november 1576) in alle rekeningen een geleidelijke terugval te constateren valt.

Ook toevalligheden kunnen de kerkopbrengsten hebben beïnvloed. Zo was in de Gentse Sint-Niklaaskerk de opbrengst van de collecte tijdens de Kruisweek (de week beginnend met de zondag voor Hemelvaartsdag) van 1501 nihil, omdat het sermoen de gelovigen niet beviel: *Item vanden sermoene in de Cruusweke: 't volc was zo ontsticht in 't sermoen dat al doe Broeder Zegher vuyter Wulghen die men heedt de Gansslagher preectte, datter niet inne en quam, ergo hier: niet*.¹⁷ In de rekening van de Sint-Martinuskerk te Aalst van 1529 stegen de ontvangsten van de ablutiewijn voor Pasen en Kerstmis plots tot ongeveer het dubbele, maar de reden was dat de kerkmeesters het part dat de pastoor en de beheerder

15 M. DELMOTTE, 'Het calvinisme in de verschillende bevolkingslagen te Gent', in: *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 76 (1963), p. 151-154, 164-166. Ook Marcus van Vaernewyck spreekt van een aanzienlijke terugval van het aantal communies en deelneming aan de zondagsmis. F. VANDERHAEGHEN (ed.), *Marcus van Vaernewyck. Van die beroerlicke tijden in die Nederlanden en voornamelick in Ghendt 1566-1568*, Gent, 1873, Deel 2, p. 50, 75, 331-332.

16 F. VANDERHAEGHEN, *Marcus van Vaernewyck*, Deel 1, p. 48, 218, 230.

17 GENT, *Rijksarchief*, Sint-Niklaaskerk: Rekening 1501-1502, f. 9.

van de bisschoppelijke thesaurie van Kamerijk meenden zich te kunnen toeëigenen, weigerden uit te betalen (zie hierover verder bij het onderdeel 'Armoezaaiers en hebzuchtigen' bij de geestelijkheid).

Elders zijn incidentele commentaren bij de ontvangsten wellicht veel welsprekender dan generaliserende statistieken. In de Gentse Sint-Michielskerk kreeg de dame van de kaarsenverkoop drie groten van elk ontvangen pond, de rest ging naar de kerk. Maar volgens de rekening 1 oktober 1550-30 september 1551 ontving de kerkfabriek niets, *mits dat de devotie van iaere te iaere lancx te minder worden es. . . , so dat ter laetste rekeninghe 't gheheel maer xviii groten en bedrouch, soe verclaerst de kersvrauwe dat ze dit iaer anders niet verhuevert en heeft dan alleene de corten kerssen die se den coster gheeft om inden wintre inder santuarie t'snuchtincs te berrene*.¹⁸ In de rekening van de Sint-Niklaaskerk komen vanaf 1542-1543 de ontvangsten van de kaarsenverkoop gewoon niet meer voor.

Een andere aanwijzing betreft de gilde van Sint-Hermes te Ronse, belast met het dragen van het reliekschrijn van Sint-Hermes in de processie. In 1562 vroegen de gildeleden aan het kapittel voor het eerst een behoorlijk salaris voor hun werk, aangezien ze niet langer konden rekenen op vrijwillige giften van gelovigen die de processie bijwoonden. Tevens was de opbrengst van de offeranden van de kerken die werden aangedaan verminderd met twee derde.¹⁹ In Evergem was er in de eerste helft van de 16e eeuw een bloeiende devotie tot Sint-Christoffel, maar die ging in de jaren 60 tanen en lijkt in de periode vanaf 1565 helemaal te zijn uitgestorven.²⁰ Verder in deze bijdrage doen we nog het verhaal van de rondgang met de rijve van Sint-Antonius uit Belle te Gent op Pasen 1566: het was de laatste keer dat die plechtigheid in deze stad plaatsvond.

18 GENT, *Rijksarchief*, Sint-Michielskerk, nr. 3: Kerkrekening 1550-1551, niet gefolieerd.

19 O. DELGHUST, *Renaix à travers les ages*, Ronse, 1936, p. 90.

20 A. DE VOS, 'De Christoffeldevotie te Evergem', in: *Appeltjes van het Meetjesland*, 1 (1949), p. 59-72.

Collectieve godsdienstige uitingen in groepsverband lijken dus in de loop van de 16e eeuw te zijn afgekalfd, zoals ook de studie van Paul Trio over de Gentse broederschappen al heeft aangetoond. Maar van de individuele godsdienstijver bieden de rekeningen van twee Gentse stadskerken dan weer een meer gediversifieerd beeld.

Onze conclusie is dat kerkelijkheid en godsdienstzin in de 16e eeuw niet ongenueanceerd kunnen afgemeten worden aan seriële gegevens. Voor bepaalde plaatsen in Vlaanderen kan dat waarschijnlijk wel. Zo voor Tiel: omstreeks 1556, in de periode dat het anabaptisme daar sterk rekruteerde, stelde pastoor Lauwereys de Fraye een achteruitgang vast van het kerkbezoek; maar nadat de Raad van Vlaanderen in 1563 op strenger toezicht had aangedrongen kon De Fraye tevreden melden *dat in seven jaeren de inwoners vande voorsyde stede hemlieden zo stille niet gehouden en hebben als zy alsnu doen, vele meer nu ter kercken commen dan zy en plochten*.²¹ Vanaf het eind van de jaren 50 mogen ook de klachten van priesters uit het Vlaamse Westkwartier en de streek van Oudenaarde (allebei gebieden met een sterk verpauperd, woelig en naar het protestantisme neigend proletariaat) zeker ernstig genomen worden. In 1559 had pastoor Dierik Hauwe van Belle bij de procureur-generaal van de Raad van Vlaanderen geklaagd dat wel duizend van zijn zowat drieduizend vijfhonderd parochianen niet meer te biecht noch te communie kwamen. Al mag dat overdreven zijn – later kwam hij in Gent zijn cijfers relativeren –, een flinke terugval was er allicht wel.²² De pastoor van Hondschote verklaarde in 1566 dat van zijn zeven- à achtduizend communicanten er nog slechts vijf- à zeshonderd de sacramenten ontvingen.²³ Oudenaarde zei na de troebelen van 1566 dat amper een derde van de arbeidersbevolking, vooral uit de buitenwijken en uit de dorpen van de baronie Pamele, nog zijn katholieke plichten vervulde.²⁴

21 GENT, *Rijksarchief*, Raad van Vlaanderen, nr. 722, f. 115-118.

22 V. GAILLARD (ed.), *Archives du Conseil de Flandre*, Gent, 1856, p. 191-193.

23 A.C. DE SCHREVEL, 'Troubles religieux du XVIe siècle au quartier de Bruges 1566-1568', in: *Annales de la Société d'Emulation de Bruges*, reeks V, 42 (1892), p. 14.

24 J. DECAVELE, *De dageraad*, Deel 1, p. 566-568.

DE GODSDIENSTBELEVING: 'LA COMÉDIE HUMAINE'

Jacques Toussaert heeft mede willen aantonen dat de felheid van de Reformatie in het Vlaanderen van de 16e eeuw niet zomaar uit de lucht is komen vallen. De misbruiken bij de clerus en het folkloristische bijgeloof van het kerkvolk waren volgens hem van die aard, dat een reactie niet kon uitblijven. Naast kwantitatieve gegevens, haalt hij ter staving tal van incidentele gebeurtenissen aan. Daarop is het dat wij – met hopelijk meer accurate vertalingen en interpretaties – willen ingaan.

Zo brengen we in deze bijdrage enkele sprokkelingen over uitwassen en rare kronkels in het leven van Vlaamse priesters en gelovigen in de decennia vóór de Beeldenstorm. Het is allerminst de bedoeling ze te veralgemenen tot een bewijs van immoraliteit of goddeloosheid van de hele Vlaamse bevolking. Overigens is bij Toussaert blijikbaar nooit de gedachte opgekomen dat enkel een samenleving die helemaal doordrongen is van het godsdienstige en die het geloof als iets vanzelfsprekends aanvaardt, tegelijk ook onbeschaamde excessen en ontarding kent over religieuze dingen.

Uitspraken van personen die specifiek verdacht of veroordeeld werden wegens ketterij zijn hier niet opgenomen: elders hebben we reeds uitvoerig de opkomst van het protestantisme in Vlaanderen tijdens de betreffende periode behandeld.²⁵

Zo vormen de aangehaalde gevallen samen een bonte caleidoscoop van de menselijke menagerie, zoals Bruegel ze in dezelfde tijd in enkele van zijn schilderijen zo weergaloos in beeld bracht. Met een anachronisme zouden we kunnen spreken van *La Comédie humaine*, verwijzend naar Balzacs monumentale en tegelijk pit-tige beschrijving van de Franse samenleving na de Revolutie. Weliswaar zitten onze sprokkels – soms niet meer dan anekdoten – zelfs vanuit hedendaags oogpunt een beetje in de schandaalsfeer: parochiegeestelijken die te veel in de herberg zitten, andere die al

25 J. DECAVELE, *De dageraad*, 2 dln.

aan hun zesde kind toe zijn of die jonge knapen mee in hun bed nemen, gesjacher met beelden en relikwieën, uitgezochte eden en vloeken waarbij de verbeelding geen maat kent, gelovigen die de draak steken met kerkelijke gebruiken en nog allerhande 'heidense' praktijken blijven beoefenen. Of dat allemaal zo typisch was voor Toussaerts *fin du moyen âge* of voor de 16e eeuw, is maar de vraag. Ook na 1600 bleven bisschoppen en dekens er nog lang mee geconfronteerd, en vergeten we daarbij niet dat bezweerders zeer serieus genomen werden en dat heksen op sommige plaatsen tot ver in de 17e eeuw de doodstraf op de brandstapel riskeerden.²⁶

Ten slotte moet worden benadrukt dat de bewaard gebleven documenten – vooral van rechtbanken – hoofdzakelijk betrekking hebben op onverkwikkelijke dingen: wangedrag, twist, kwaad, letsel en misdaad. Mensen die zich gewoon gedroegen komen er niet in voor. Net zoals in de hedendaagse media is ook in de geschiedenis al wat normaal is geen nieuws, en dus niet vermeldenswaard!

HET KERKVOLK EN DE KERKELIJKE RITEN

Het christendom was de moeder van het leven. Geboorte, huwelijk, dood, seksualiteit, omgangsvormen, alle aspecten van het dagelijkse leven werden erdoor beheerst. Het lidmaatschap van de katholieke Kerk was geen kwestie van keuze, het was verplicht en er was eigenlijk geen alternatief. De gelovige stond nooit alleen, er werd collectief geleefd rond de richtinggevende kerktoeren van de parochie in talrijke groeperingen, ambachtsgilden en broederschappen. Wat de Kerk bood, was zaligmaking, die slechts kon worden bereikt door middel van deelneming aan rituelen en het ontvangen van de sacramenten. Het toedienen ervan was het monopolie van gewijde priesters, wier positie tussen God en de mens dus door niemand kon getrotseerd worden. Troost en een antwoord op de menselijke zondigheid kreeg men door de absolute na de biecht: de vrees om te sterven zonder absolutie was diep geworteld. Wie voor een ander geloof koos, sloot niet enkel

26 F. VANHEMELRYCK, *Het gevecht met de duivel. Heksen in Vlaanderen*, Leuven, 1999 p. 321-326, 263.

zichzelf buiten uit de schutkring van de katholieke gemeenschap, maar werd bovendien als ketter streng vervolgd.

Als een wezenlijk deel van het leven stond die Kerk bloot aan parodie en beschimping, maar ze werd er niet noodzakelijk door geschaad. Tijdens de vastenavondspelen werd in Gent en elders zelfs officieel geduld dat vlak vóór de sobere vastentijd alles voor eventjes op z'n kop gezet werd. Kerkelijke spotpraktijken met een voedingsbodem in heidense rituele vieringen mochten toen hun vrije loop nemen. De rollen werden omgekeerd, door paus, bisschoppen of abten ten tonele te voeren als heer van de dwazen. Erotiek en liefde, door de Kerk verdacht gemaakt als actieterrein van de duivel, werden gebanaliseerd in ruwe grappen en grollen. Op Onnozele-Kinderen (28 december) mocht het tijdelijke spotrijk bestuurd worden door een heuse kinderbisschop. Marcus van Vaernewyck heeft het in zijn Gentse dagboek van de jaren 1566-1568 over die vele buitenissigheden bij carnaval- en kermisvieringen, maar ook in grote ommegangen en bedevaarten, de opvoering van passiespelen met hun almaar stuitender frivoliteit van boertige intermezzo's. Maar vanaf de tweede helft van de 16e eeuw werden die exorbitante vieringen aan banden gelegd, en ook de rederijkerskamers die tijdens hun bloeitijd zo luid hun kritische stem hadden laten horen tegen misstanden in godsdienst en samenleving, werden voortaan in de pas gedwongen.²⁷

Dat was dus in grote lijnen het kader, met veel dwang maar ook enige tolerantie. Wie buiten de schreef liep, kwam in aanraking met de repressie.

Vloeken en uitgezochte eden

Af en toe eens een knetterende vloek uiten is iets van alle tijden. Tot recentelijk onder Angelsaksische invloed ook te onzent het

27 J. DECAVELE, 'De vastenavondkeizer en zijn Gentse "prinsdommen"', in: *Gebuurteleven en dekenijen te Gent, 14de-20ste eeuw*, Gent, 1992, p. 22-23; IDEM, 'Sinds eeuwen feestend Gent', in: A. CAPITEYN en J. DECAVELE, *De Gentse Feesten, biografie van een 150-jarig monument*, Gent, 1993, p. 10-13; H. PLEIJ, 'Gent en de stadscultuur in de Nederlanden', in: H. SOLY en J. VAN DE WIELE (red.), *Carolus, Keizer Karel V 1500-1558*, Gent, 1999, p. 126-129.

‘f***’ in soms onzeglijke combinaties ingang vond, kwam de naam van God er nog steevast in voor. Dat is eeuwenlang zo geweest, zeker ook in de 16e eeuw. De verbeelding van de vloekers werd toen op de duur zo grenzeloos, dat de schepensbank van Gent in februari 1540 sprak van *zulcke vutghesochte eeden, niet peynselic dat eenich kersten mensche de zelve zaude vermoghen ofte weten te verhalene*.²⁸ Er moest dus tegen opgetreden worden. De Gentse rechtsgeleerde Philips Wielant schreef in 1515: *Blasphemie jegens Gode es naer de gescreven civilen rechte lijvelijck te punierene. . . Blasphemie gesproken der Moeder Gods is te punierne arbitrareljic in de tonge oft andersins, ter discretie vanden juge; zoe is ooc de blasphemie gedaen Gods heijlighen. Naer costume worden zulcke blasphematuers geset in pillorij ende huerlieder tonge doorsteken met eenen ijsere. . .*²⁹

In zijn *Corpus Documentorum Inquisitionis* heeft Paul Fredericq voor de periode 1500-1525 uit diverse Vlaamse steden talrijke vonnissen tegen vloekers opgesomd. Maar ondanks de vele stedelijke verordeningen en vorstelijke edicten was de plaag niet te keren. De voorgeschreven maatregelen waren overigens zo hard, dat ze zelden uitgevoerd werden. En bovendien: het mocht toch niet baten. Meestal beperkte men zich tot lichtere straffen. Het is dan wel door die straffen dat we ingelicht zijn over het taalgebruik van onstuitbare zweerders en vloekers, bij wie – volgens het woord van Huizinga³⁰ – alleen al het besef van waarlijk de hemel te tarten, aan de vloek zijn zondige bekoring geeft. In *grote, horribele, uutghecooren ende uutghezochte eeden* werden woorden gebruikt als: *by Gods wonden ende Gods vleesch, by Gods billen, by den vellen ende leueren ons liefs Heren, segghende hadde ic Gods leuere ghesoden, ic saudese heten (eten), nommende de leden Gods deen voren ende dandre na, byde cracht, macht, vleesch, vyf wonden ende lyf Gods, byde mannelichede van onsen Heere, byde daermen, longhenen ende levere ons liefs Heeren, dat onse Heere*

28 GENT, *Stadsarchief*, Oud Archief, Reeks 214: Bouc van den Crime 1539, f. 165, vonnis tegen Lieven van de Pitte, 1 februari 1540.

29 P. WIELANT, *Practijcke Criminele*, heruitgave Gent, 1872, p. 83.

30 J. HUIZINGA, *Herfsttij der Middeleeuwen*, 10e druk, Haarlem, 1963, p. 167.

*syn moedere doe op syn alder oneerlicxte, ende dat onse Heere de pestilencie hebbe.*³¹

Vagevuur, bedevaarten, heiligen- en relikwieënverering

Vagevuur, heiligen- en relikwieënverering waren geliefkoosde thema's in de scheldtirades van de eerste hervormingsgezinden, en zouden nog decennialang het discours van het protestantisme blijven beheersen. Zoals bekend is, leidde de protestantse Reformatie tot een wijdverspreide vernieling van in hun ogen verachtelijke relieken en miraculeuze beelden en de veroordeling van bedevaarten. Maar ook los van wat de Reformatie over die praktijken verkondigde, waren er alleszins veel uitwassen. De bekende jonker Jan van der Noot veegde het in 1568 minachtend allemaal op een hoop. Volgens hem heeft het pausdom *gheordonneert veel superstitien oft menschen vonden* (uitvindingen), *als Latijnschen sanck, om dat het ghemeyn volck heur niet verstaen en soude, bellen ende simbalen, wierooockinghen, palmen, keerssen, ende een groote paeskersse, een vegheuer, sielmessen, vigilien, wtuaerden, ende beuaerden, om die sielen die sij daer in geset hadden, daer mede wt te verlossen, als sij daer ghelts ghenoech afghecreghen hadden, kermissen, cassen, de colen daer S. Laureys op ghebraden was, Ioseps cousens, S. Cornelis erm, met ontallycke meer ander reliquien ende doot beenderen: sij verboden thouwelyck, ende vleesch ende suyuel te eten: diesghelycx ordonneerden sij beelden ende cruycefixen die al wonderlycke miraculen deden: sij bouden ende stichten allesins heuren Maosim, dat sijn groote winckelen, kercken, dommen, ende cappellen, daer sij alle dese propere cremeryen vry met gheen cleyn profijt vercochten: Alsoo wel dat sij soo hooghe in rijkdom, glorie, ende weulps-heyte geclommen syn, als wij ghesien hebben: ende dit al onder tdecxsel van heylicheyt.*³² Zo'n dertig jaar tevoren, in 1539, had baljuw Martin de Coninc van Assenede-Ambacht reeds ongeveer hetzelfde gezegd in het publiek, zowel te Ertvelde als te

31 Voorbeelden uit GENT, *Stadsarchief*, Oud Archief, Reeks 212: Ballinc bouck 1507-1540, en GENT, *Rijksarchief*, Land van Waas, nr. 1894, f. 9-9v (zaak Bertholomeus de Ruyschere).

32 W.A.P. SMIT (ed.), *Jan van der Noot. Het bosken en Het theatre*, Amsterdam, 1953, p. 250.

Assenede: Voort niet achtende de institucie vande heleghe kerken ende suffragen over de doode, hebt gheseit dat al fantasiën zijn die te doene ende dat over de zielen als die vuten lichame scheeden gheen beden en was, want zy varen inden hemele of inde helle, zegghende voort datter gheen vaghevier en es, dat alle de missen, jaerghetyden ende de diensten die men doet over de doode zyn upghestelt vuter ghierichcheyt ende slockernye vande presbyters, dat niet en es vande vastendaghen byde kerken ghestelt, dat ghy gheen werck en maectet vande santen noch santinnen, datmen hemlieden niet en behoort te biddene, want zy gheen macht en hebben, sprekende ende pronunchierende vande zelven santen wo(o)rden, zo oneerlic ende scandaleuzelic thuerlieden cleennicheyt ende blasphemie, dat die niet en betamen gherepetert te zyne ter grooter scandale ende onghestichtichede van elken diet hoorde.³³

Brouwer Jan Wytinc van Brugge hanteerde in 1527 een wel zeer plastisch woordgebruik voor het beschimpen van het vagevuur en andere kerkelijke gebruiken. Hij wou graag een deel van het vagevuur onder zijn stookketel hebben om daardoor brandstof als hout en turf te besparen: dat zou ten goede komen aan de arme lieden, want zo zou hij beter bier kunnen brouwen en het hun goedkoper leveren. Men zegt, zo verklaarde hij, dat het vagevuur erger is dan het vuur van de wereld, en nochtans brandt het werelds vuur de christelijke wijding van klokken weg als men ze versmelt, terwijl het vagevuur het christendom van een christen ziel nooit kan afbranden. Hij was niet te spreken over de geldzucht van de geestelijken: alle alchimisten ter wereld kunnen nooit zoveel zuiver goud uit de mijnen van de wereld winnen als de priesters van het volk krijgen met het verlenen van aflaten uit vrees voor het vagevuur. Zelf kon hij niet geloven dat hij hier op deze wereld penitentie zou moeten doen en vervolgens na zijn dood nog eens *zyn eers*

33 GENT, *Rijksarchieff*, Raad van Vlaanderen, nr. 7523, f. 262v-264, en nr. 7610, f. 112v: Verhoor en afzwering 11 december 1539. BRUSSEL, *Algemeen Rijksarchieff*, Rijkselse kwijtingen, nr. 447: Rekening Jacob Hueribloc en Nicasius Claissonne, commissarissen van de Raad van Vlaanderen, voor hun vacaties, 26 november 1529. Daaruit blijkt dat ze te Ertvelde en Assenede 31 getuigen hadden verhoord en dat het procesverbaal 89 bladen papier besloeg. Die enquête hebben we jammer genoeg niet kunnen terugvinden.

waermen in 't vaghevier, hetgeen volgens hem niet strookte met Gods rechtvaardigheid. En wat de heiligenbeelden betreft: het is allemaal verloren moeite kaarsen te branden bij houten beelden of brillen op hun neus te zetten, want zij hebben toch geen macht en kunnen daardoor alleszins niet beter zien. Om deze en nog andere onbetamelijke uitspraken werd brouwer Wytinc door de vierschaar van de Brugse schepenbank op 23 augustus 1527 voor vijftig jaar uit Vlaanderen verbannen.³⁴

Over de relikwieënverering werd de Brugse goudsmid Jan van der Mote door de schepenbank aan de tand gevoeld. Hij was tevens herbergwaard *Inde Rebbe* in de Steenstraat. Omstreeks 12 november 1545 was een dienaar die met zijn heer gelogeerd was in 't *Scoemakers Huus* aan de overkant van de straat, hem een zilveren penning te koop komen aanbieden. Die kuste eerst nog eens het zilverstuk en klaagde dat hij zich nu genoodzaakt zag het te verkopen, *omme dieswille dat se ande Drie Cuenynghen* (nl. in Keulen), *ende naghels Ons Heeren gheweist hadde*. Jan van der Mote stelde hem gerust: 'Wij breken en smelten dagelijks zulke dingen, zouden we dat moeten nalaten omdat ze de nagels van het kruis aangeraakt hebben, dan moeten we die nagels haten omdat ze Onze Heer pijn gedaan hebben'. En als algemene commentaar zei hij nog: 'Men brengt ons vaak stukken waarin zelfs heiligdommen gevat zijn', *ende als wij die verliesen, zo stellen wij wat anders daer inne*. Overigens tilde het gerecht veel zwaarder aan een voorval dat zich enkele dagen later in de gelagzaal *Inde Rebbe* voordeed. Dezelfde dienaar was met twee van zijn collega's 's middags komen lunchen, waarna ze betaalden met een zilveren kroon. Als wisselgeld gaf Jan van der Mote zilveren munten terug, waaronder een daalder van de hertog van Saksen. De klant zei die niet te willen hebben omdat de hertog van Saksen een lutheraan was. Waarop Van der Mote de daalder kuste met de woorden: 't *Es een goet heere, hij es goed evangelis*. 'Hoe kan hij nu goed zijn', zo was de repliek, 'men eet daar vrijdags en zaterdags vlees'. De herberg-

34 BRUGGE, *Stadsarchief*, Oud Archief, Reeks 192: Verluyd Boek 1490-1537, f. 192v-194.

waard: 'Het is beter vrijdags vlees te eten dan het vlees en bloed van onze naasten te eten met woeker, financiën en anderssins'. De klant: 'Zulke lieden zou men in ons land verbranden', waarop Jan van der Mote: *Ik hope eer een jaer de keyseren en salder niet meer doen barnen*. Voor het schepencollege gedaagd, werd hij om uitleg gevraagd en er volgde een onderzoek naar zijn geloof. Hij ontkende met zijn uitspraken iets kwaads te hebben bedoeld en verzekerde de rechtbank dat hij een goed christen was. Hij moest het college knielend om vergiffenis bidden en kwam ervan af met drie dagen opsluiting in een hol op water en brood en het betalen van een boete van 9 en een aalmoes van 3 carolusgulden.³⁵

De relikwie van het Heilig Bloed, voorwerp van de jaarlijkse Bloedprocessie te Brugge, kreeg niet van alle Bruggelingen de nodige eerbied. Tijdens de uitgang van 1526 hadden enkele jongelui postgevat in de dakgoten van de huizen langs het parcours en stenen gegooid naar figuranten in de processie en enkelen daarbij zelfs lelijk verwond. In de aanloop naar de processie van 1527 nam het stadsbestuur strenge maatregelen om zulke incidenten te voorkomen.³⁶

Bedevoarten gaven ook al eens aanleiding tot uitspattingen. De beruchtste is ongetwijfeld die van Sint-Lieven te Gent.³⁷ Jaarlijks werden op diens patroonfeest, 28 juni, de relikwieën van de Gentse schutspatroun in de vroege ochtend door een joelende menigte uit de Sint-Baafsabdij gehaald, om ze naar het vermeende graf van de heilige te Sint-Lievens-Houtem te dragen. Een dag en een nacht lang maakten de rumoerige pelgrims van hun bedetocht een onstichtelijke kermis. Ze waren gewapend en gaven zich overal waar ze langskwamen over aan de grootste losbandigheid: alles vonden

35 BRUSSEL, *Algemeen Rijksarchief*, Fonds Staat en Audientie, nr. 1653/2: Bruges 1537-1555, los stuk, gerechtelijke procedure van 19 november tot 4 december 1545

36 BRUGGE, *Stadsarchief*, Oud Archief, Reeks 120: Hallegeboden 1513-1530, f. 512, 2 mei 1527.

37 J. DECAVELE 'Sinds eeuwen feestend Gent', p. 13. Over die bedevaart, zie het basisartikel van P. TRIO, 'Handel en wandel met een heilige. Organisatie van en deelnemers aan de laatmiddeleeuwse Sint-Lievensprocessie vanuit de Gentse Sint-Baafsabdij naar Sint-Lievens-Houtem (tot 1540)', in: *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, Nieuwe Reeks, 61 (2007), p. 83-104.

ze geoorloofd onder het voorwendsel van hun heilige last. Bij hun terugkomst 's anderendaags draafden de doorgaans bedronken 'Sint-Lievenszotten' met de fiertel in looppas nog een keer of drie rond de Vrijdagmarkt. Maar herhaaldelijk gaf dit bizarre en wilde vertoon tegenover een hogelijk opgewonden menigte aanleiding tot regelrecht oproer in de stad. De Duitse humanist en arts Agrippa von Nettesheim verbleef in 1532 in Gent en was er getuige van de processie. Hij noemde ze *jener tollen Prozession zu Ehren des heiligen Levinus, ihres Patrons, die voll von Schändlichkeiten ist, aber mit Frömmigkeit gar nichts zu tun hat*.³⁸ Dat was ook de reden waarom keizer Karel V er niet meer van moest weten. Na de Gentse opstand van 1539-1540 verbood hij in een bijzonder artikel van zijn *Concessie Caroline* de processie kort en goed.

Nog midden in die Gentse opstand werden bedevaarten en heiligenverering ten overvloede behandeld tijdens het roemruchte toneelconcours van 1539. Zo had de rederijkerskamer van Tielt in zijn refrein 'in 't zotte' tijdens het refreinfest, voorafgaand aan de toneelwedstrijd, het over *De zulcke nu in peregrynage loopen / Al een hondert mijlkins wt haren lande / Thuus latende wijf en kinderen by hoopen. . / En dan gaen si kerskins by dozynen hichten* (hechten).³⁹

Nog steeds in 1539 ontstond er rond een bedevaart een wel zeer opmerkelijk conflict, omdat hij gebruikt werd als wapen in sociale tegenstellingen binnen het Brugse voldersambacht. De gilde waarin meesters en gezellen van dit ambacht verenigd waren, placht traditioneel een jaarlijkse bedetocht te houden naar het miraculeuze Mariabeeld te Meetkerke, dat volgens de legende door vissers van Blankenberge uit de zee was gehaald. Telkens omhingen ze daarbij het beeld met een nieuwe mantel. In het begin van de 16e eeuw was die traditie evenwel teloorgegaan. In 1539 richtten de Brugse

38 R. FONCKE, 'Het oordeel van een 16de-eeuwse Duitser over de St.-Lievensprocessie van Gent', in: *Oostvlaamse Zanten*, 30 (1955), p. 161-163.

39 A.L. DE VLAMINCK, 'Jaerboeken der Tieltsche Rhetorijkkamer. XVIe eeuw', in: *Vaderlandsch museum voor Nederduitsche letterkunde, oudheid en geschiedenis*, 5 (1863), p. 82.

volderknechten een nieuwe 'Broederschap van Meetkerke' op, maar ze sloten hun patroons uit van lidmaatschap: *Wy en willen gheen meesters hebben of wy zullent achterlaten*. Na veel heftige discussies gedoogden de werkers uiteindelijk de deelname van hun meesters, maar op één voorwaarde, namelijk *alzo verre als elc meestre vooren inde processie ghaen willen met een keerse van een pondt was inde handt, in teekene van amende ende beterynghe dat zy dese reyse zo langhe achtergehouden hebben*.⁴⁰

Het miraculeuze Mariabeeld van Aardenburg genoot dan weer de bijzondere verering van zowel de Brugse handschoenmakers als de Gentse vleeshouwers. Jaarlijks op pinkstermaandag kwamen beide ambachten hier op bedevaart om het Mariabeeld met een nieuwe mantel te versieren. In de 16e eeuw onttaarde de bedevaart vaak in een 'brooddronken pleziertocht'.⁴¹

Een ander miraculeus beeld waar de Bruggelingen vaak op bedevaart naartoe trokken was het kruis te Damme. Ook dat beeld was volgens de legende in de 12e eeuw door vissers uit de zee gehaald. Omstreeks 1542 zei schoenlapper Jacob Christiaens, wonende bij de Ezelpoort, volgens getuigenis van zijn burens, dat men niet op bedevaart behoorde te gaan en dat men het kruis van Damme beter in brand zou steken dan het te gaan vereren; verder dat Maria niet heilig zou zijn geweest, had Christus haar niet geheiligd, *ende zeyde dat hy zyn wyf liever hadde dan Marie*. Sommige getuigen die geschandaliseerd waren *trocken hem zyn brouck of ende sloughen hem up zyn gat*.⁴² Het Mirakelkruis van Damme werd later het mikpunt van de beeldenstormers. Het huidige kruis, dat nog jaarlijks in een ommegang te Damme en tevens in de Heilig-Bloedprocessie te Brugge wordt megedragen, is dus niet meer het origineel.

40 R.A. PARMENTIER, 'Geschied- en oudheidkundige aantekeningen over Brugge', in: *Annales de la Société d'Emulation de Bruges*, 69 (1926), p. 134-138.

41 J. VAN HERWAARDEN, 'Aardenburg, O.L.Vrouw', in: *Bedevoarten in de Nederlanden* (Databank Meertens Instituut op website <http://www.meertens.knaw.nl/bedevaart>).

42 BRUGGE, *Stadsarchief*, Oud Archief, Reeks 170: Wettelycke informatiën 1542-1547, f. 82-83.

Vreemd en nog steeds niet volledig opgehelderd, is wat er in de Hallegeboden van Brugge staat over *de ghilde ofte gheselschap van den Ruteloos*. De leden van dat bizarre genootschap hadden de gewoonte op alle hoogdagen van het jaar in groten getale bijeen te komen in de kerk van het Sint-Claraklooster te Brugge. Daar gingen ze processiegewijs te offerande, *met grooten dissolutie... de dienst Gods aldaer zeere troublerende, beschimpende ende beheckende, ende belettende den religieusen ende andere goede eerbaere lieden aldaer te kercke gaende huerlieder devocie*. Aan die praktijken wou de Brugse magistraat vlak voor Kerstmis 1543 nog op de valreep definitief een eind maken door er strenge straffen op te stellen.⁴³

Van heinde en ver kwam men naar Vlaamse steden en dorpen om er een rondgang te doen met relikwieën allerhande. Met de *rijve*, doorgaans een verkleind reismodel van de heiligenfiertel, werd in de diverse parochiekerken *statie* gehouden om er de relikwieën ter devotie uit te stallen en aldus geld in te zame-len. Het populairst waren de fiertels uit de bekende bedevaarts-oorden waar Onze-Lieve-Vrouw vereerd werd: ze kwamen uit Halle, Alseberg, Aardenburg, Lede, het godshuis Bлиндekens in Brugge, Kaaster in het huidige Frans-Vlaanderen, en Reims. Het Heilig Kruis kwam uit Asse en uit de Jeruzalemkapel van de Heilig-Kruiskerk te Rome. De johannieters zonden regelmatig hun *rijve* van Sint-Jan, zowel uit Rhodos als uit Patmos. En dan waren er nog het Heilig Sacrament uit Meerssen (bij Maastricht), Sint-Barbara uit Maastricht, Sint-Bernardus uit het Hospice du Grand Saint-Bernard van Bourg-Saint-Pierre in de Zwitserse Alpen, Sint-Hubertus uit Saint-Hubert in de Ardennen, de Heilige Drievuldigheid uit Mont-Saint-Aubert bij Doornik, Sint-Antonius uit het gelijknamige klooster en hospitaal te Belle in het huidige Frans-Vlaanderen, Sint-Quirinus uit Neuss bij Düsseldorf, Sint-Gertrudis uit Nijvel en Sint-Hermes uit Ronse. En er waren er nog andere. Zo kwamen er in 1500 niet minder dan veertien van die rondtrekkende relikwiekasten langs in Evergem

43 L. GILLIODTS-VAN SEVEREN, *Mémoriaux de Bruges*, Brugge, 1913, p. 365

om er enige tijd ter verering in de parochiekerk opgesteld te staan.⁴⁴

Zulke lucratieve bezigheid moest als vanzelf aanleiding geven tot allerhande misbruiken en conflicten, zoals uit de hierna volgende voorvallen blijkt.

Zogenaamd met het reliekschrijn *de la Sainte-Trinité et de Sainte-Barbe* uit de abdij van de Trinitariërs te Audregnies bij Quiévrain, ging Pieter vanden Hommelicq in 1536 rond in de dorpen van het Land van Aalst. Aan de arme boeren maakte hij veel kletspraatjes en verzinsels wijs. Daar hij geen opdrachtbrief kon tonen, werd hij door de baljuw gearresteerd. Zijn straf was dat hij onder voortdurende geseling driemaal rond de markt van Aalst gejaagd werd en vervolgens uit het Land van Aalst verbannen werd, op straf van – indien hij zich niet aan dat vonnis hield – het uitsteken van een oog.⁴⁵

In de eerste maanden van 1548 had in Vlaanderen de jaarlijkse rondgang van kerk tot kerk plaats met de relikwiekast van de bekende benedictijnenabdij Cornelimünster bij Aken. De door Karel de Kale geschonken relieken van de heilige paus Cornelius (de schedel en een arm, waar jonker Jan van der Noot het over had) trokken niet enkel veel pelgrims naar het bedevaartsoord zelf, ze werden ook alom in de Nederlanden ter verering rondgedragen. Pauwels Ockers was de man die voor het genoemde jaar de commissie van *questierder* had weten te verwerven voor de rondgang met de *reliquiën ende casse* doorheen Vlaanderen. Samen met zijn assistenten stelde hij ze als jaarstatie telkens enige tijd op in de kerken *tot onderhoudenesse vande aelmoessenen* voor het hospitaal en, zo heette het, opdat de gelovigen *tot duechden verweckt ende gheneghen zouden muegghen werden*. Naar zijn zeggen was er daartoe in 1515

44 Aangezien telkens een deel van de offerpenningen aan de plaatselijke parochiekerk moest worden afgestaan, bieden de kerkrekeningen jaar na jaar een vrij volledig overzicht van deze bezoeken aan Evergem. J. DECAVELE, 'Parochiaal en godsdienstig leven', in: F. PILLE (red.), *Geschiedenis van Evergem*, Evergem, 1994, p. 330-331. Een lijst voor de Noordelijke Nederlanden geeft R.R. POST, *Kerkelijke verhoudingen in Nederland vóór de Reformatie*, Utrecht-Antwerpen, 1954, p. 395-397.

45 BRUSSEL, *Algemeen Rijksarchief*, Rekenkamer, nr. 13.568: Rekening 1536, f. 21.

octrooi verleend door de vorst. Maar in Rupelmonde liep het op woensdag 12 februari 1548 (n.s.) mis. Baljuw Nicolas de Grutere verzette zich tegen de statie in de Onze-Lieve-Vrouwekerk. Hij had het over *onmanierthede* en *ontstichtinghe*, maar verweet Ockers vooral dat hij het keizerlijke octrooi niet meehad. Hij kreeg drie dagen de tijd om dat alsnog voor te leggen en daarvoor moest de waard van *Inde Roose* waar hij gelogeerd was borg staan. Een ijlbode wist inderdaad tijdig een kopie te brengen. Maar de baljuw achtte ze ongeldig, omdat het octrooi volgens een keizerlijke ordonnantie om de drie jaar moest vernieuwd worden en nu dus verlopen was. Hoewel Ockers nog in de tegenaanval ging met het verwijt dat het er de baljuw om te doen was *'t volck te treckene van huere devotiën ende te schandalizerene. . . in grooten schandale van alle kerstene menschen, versmadenesse ende cleenachinghe vande heyleghe vrienden ende santen Godts, hueren relicquiën ende privilegiën vande stoel van Roome*, werd hij kort en goed opgesloten in de gevangenis van Rupelmonde. Hij spande een proces aan tegen baljuw De Grutere bij de Raad van Vlaanderen. Het sleepte ruim vier jaar aan, maar Pauwels Ockers werd door dat hoge hof op 28 september 1552 uiteindelijk op alle punten in het gelijk gesteld, met inbegrip van de kwijtschelding van 24 s. parisis die de baljuw had geëist als vergoeding per dag gevangenschap.⁴⁶ Enkele jaren later ontstond er alweer commotie rond de arm van Sint-Cornelius. Nu was het Cornelis Beckmans, een leek uit Mechelen, die beweerde afgevaardigd te zijn door de abt van Cornelimünster voor de rondgang in Vlaanderen en Brabant met de relikwie. Hij hield *publicque queeste ende predicatie*, maar het bleek dat hij geen enkel mandaat had en dat zijn enige doel was geld af te troggelen. Door de baljuw van het Land van Waas gearresteerd, kwam hij er op 17 maart 1557 van af met de verbeurdverklaring van al het opgehaalde geld.⁴⁷

Ook met het beeld van Sint-Antonius uit Belle werd jaarlijks een rondgang gemaakt doorheen heel Vlaanderen en ver daarbuiten.

46 GENT, *Rijksarchief*, Raad van Vlaanderen, nr. 7535, f. 179.

47 GENT, *Rijksarchief*, Land van Waas, nr. 1894, f. 23v-24.

Voor de religieuzen van het hospitaal betekende dit een aanzienlijke bron van inkomsten. Maar ze moesten al eens optornen tegen concurrentie. Zo kwamen op 18 oktober 1528, het feest van Sint-Lucas, te Menen die van Sint-Antonius in conflict met de 'Gilde van de Kreupelen' uit Aardenburg. Een Aardenburgse gildenbroeder werd daar gearresteerd na klacht van de Bellenaars, omdat hij onder het slaan van de bel om aalmoezen had gevraagd. Volgens die laatsten bezaten enkel zichzelf zulk belrecht doorheen Vlaanderen krachtens een indult van paus Bonifatius VIII, bevestigd door keizer Karel.⁴⁸ In 1533 trokken de *questierders* van Sint-Antonius met hun rijve naar Utrecht, maar stootten daar op veel weerstand. Bij hun aankomst voor een naar verwachting lucratieve geldinzameling, wilden de kanunniken van de dom hen maar toelaten als ze op voorhand 200 goudgulden stortten in de kas van de kerkfabriek van Sint-Jan.⁴⁹ Ruim dertig jaar later was de Gentse patriciër Marcus van Vaernewyck, een kritische katholiek, niet mals voor de rondgang van de Bellenaars, *daer zij groot ghewin an deden*. Hij doet het verhaal van hun aankomst in Gent op de tweede paasdag 1566, overigens de laatste keer dat de stad dat toeliet. Via de heerlijkheid Sint-Pieters kwam de statige stoet rond de *questierders* met het heiligenbeeld op hun schouders de stad binnen. Voorafgegaan door een bellenman, gingen de schepenen van de beide banken, de baljuws van Gent en Sint-Pieters, de proost, de prior en de monniken van de Sint-Pietersabdij, *met haer costelicste cappen*, processiegewijs mee doorheen de straten van Gent. Die zagen aan beide zijden zwart van het volk, van wie enkelen (*sommighe simpel vraukins ende ander persoonen*) neerknielden. Het was de gewoonte aan de beide voorschepenen, de twee baljuws en de stadspensionaris geld toe te stoppen, zodat de delegatie uit Belle gedurende een dag of vijf, zes ongehinderd statie kon houden in de verschillende Gentse kerken om er offeranden op te halen. Na afloop werden ze, opnieuw geflankeerd door geestelijken en notabelen, tot buiten de Spitaalpoort gebracht. Eenmaal op Sint-Amandsberg viel alle plechtig vertoon weg.

48 GENT, *Rijksarchief*, Raad van Vlaanderen, nr. 7523, f. 135v-136. Op 20 april 1529 werd het klooster van Belle in het gelijk gesteld.

49 R.R. POST, *Kerkelijke verhoudingen*, p. 479.

Jongelui en uitschot van het Sint-Baafsdoorp en de vechtersbazen van de Muide (doorgaans in de meerderheid) begonnen een kamp met het blanke zwaard, van de berg naar beneden rollend, om het Sint-Antoniusbeeldje dat ingewikkeld in een zakje ergens in het zand gesmeten lag in het bezit te krijgen. De bende die het wist te veroveren, trok ermee rond op het omliggende platteland om er boter, eieren, worst, vlees, vlas en andere waren mee te gaan bedelen, en dat lukte nog ook. *Ende alzoo nam dees heijdensche raserie een hende.* Nochtans, zo merkt Marcus van Vaernewyck nog cynisch op, *en wast anders niet dan een haut of blocxkin waerinne ghesneden was, totten schaudere, die figure van eenen man met eenen baerde, naer die ghelijkenesse van dien helegghen heremijt Sente Anthonis ende alzoo daerup gheschildert ende chierlic ghestoffeert, ende was daer over een viercant troonkin ghemaect daer bellekins an hijngghen ende voren ghijncker eene met bellen, al clijnckende.* Hier inne en was gheen helichdom noch relijquien vanden zant dan alleene bloot gheschildert haut. En de dagboekschrijver besluit: *Zoo zeer verblent was tvolck hier inne, dat vele meenden dattet al recht was datter gheschiede.*⁵⁰ Overigens waren al vanaf de tweede helft van de jaren 50 de opbrengsten voor het Sint-Antoniushospitaal te Belle snel opgedroogd, naar de religieuzen zelf zegden *à cause des sectes d'hérésies.*⁵¹ En enkele maanden na het door Marcus van Vaernewyck beschreven onstichtelijke vertoon te Gent vernielden de beeldenstormers te Belle zelf het echte beeld van Sint-Antonius.⁵²

Individuen zagen op hun beurt brood in het leuren met allerlei godsvruchtig lijkende voorwerpen en aflaten als gemakkelijke bron van inkomsten, en van hoe verder ze kwamen, als des te authentieker werden ze door het volk aanvaard. In 1511 of 1512 werd in Brugge een Schot gestraft die door het land was gereisd

50 F. VANDERHAEGHEN, *Marcus van Vaernewyck*, Deel 1, p. 63-65.

51 In hun rekwes van april 1557 in: BRUGGE, *Stadsarchief*, Oud Archief, Reeks 2: Staten van Vlaanderen, correspondentie 1520-1564; nog eens herhaald in hun argumentatie van 19 december 1561, in: L. P. GACHARD (ed.), *Correspondance de Marguérite d'Autriche, duchesse de Parme, avec Philippe II (1559-1565)* (Commission Royale d'Histoire, reeks in-4°), Brussel, 1870, Deel 2, p. 45.

52 F. VANDERHAEGHEN, *Marcus van Vaernewyck*, Deel 1, p. 76.

met onechte aanstellingsbrieven en valse aflaten.⁵³ Alweer twee Schotten, Donaldus le Josne, die zich valselijk als priester uitgaf, en de als kapelaan verklede Gilles Spingnore, werden omstreeks 1530 om dezelfde reden uit de kasselrij Ieper verbannen.⁵⁴ Nog zo iemand was Nicolas Rachet. Met lang haar en een baard deed hij zich voor als een priester, lid van de Orde van Sint-Paulus de Eerste Eremiet (een orde die voornamelijk in Hongarije, Polen, Kroatië, Duitsland, Oostenrijk en Zweden kloosters had). Hij liep rond van stad naar stad en van dorp naar dorp in een mantel behangen met kruisjes en hield het volk relikwieën voor die hij zogezegd uit Jeruzalem had meegebracht. Tevens toonde hij aanbevelingsbrieven die hij van de Apostolische Stoel en andere hoge geestelijke instanties zou gekregen hebben. Aan wie aalmoezen gaf, kende hij *veel pardoens* toe, bezegeld met een gedrukt prentje. Begin 1545 werd hij te Brugge gearresteerd. Eerst klaagde hij dat al zijn goederen en beneficiën hem ontnomen waren door de lutheranen omdat hij niet wou toetreden tot hun geloof. Uit zijn verwarde verhaal werd het niet duidelijk of hij uit Jeruzalem kwam, dan wel er nog naartoe wilde gaan. Uiteindelijk bleek hij een eenvoudige mutsenmaker te zijn, naar hij zei afkomstig uit Genève. Hij beweerde getrouwd te zijn, maar in 1543 zijn vrouw in Rome te hebben achtergelaten. Op 21 februari 1545 stelde de schout van Brugge hem op de Burg op een schavot, behangen met zijn valse brieven en zijn prentjes. Nadat hem haar en baard waren afgesneden, werd hij voor tien jaar uit Vlaanderen verbannen.⁵⁵

Astrologie, alchimie en bijgeloof

Het is niet de bedoeling in deze bijdrage in te gaan op het schromelijke bijgeloof in zwarte kunst, magische brouwsels, bezwe-

53 P. FREDERICQ (ed.), *Codex documentorum sacratissimarum indulgentiarum neerlandicarum. Verzameling van stukken betreffende de pauselijke aflaten in de Nederlanden (1300-1600)* (Instituut voor Nederlandsche Geschiedenis, Kleine Serie, 21), 's-Gravenhage, 1922, p. 467, nr. 328.

54 BRUSSEL, *Algemeen Rijksarchief*, Rekenkamer, nr. 14.613: Rekening zaal en kasselrij Ieper 1529-1532, niet gefolieerd.

55 BRUGGE, *Stadsarchief*, Oud Archief, Reeks 192: Verluyd Boeck 1537-1555, f. 127-129, 21 februari 1545 (n.s.); BRUSSEL, *Algemeen Rijksarchief*, Rekenkamer, nr. 13.784: Rekening van de schout van Brugge 1543-1545, f. 15v.

ringen, toverij of – vooral – de heksenwaan (die weliswaar in de beschouwde periode al bestond, maar pas tegen het einde van de 16e eeuw volop zou gaan woeden in Vlaanderen⁵⁶). Het bijgeloof, als vertrouwen in bovennatuurlijke krachten, is overigens een rekbaar begrip. De protestanten noemden ook heiligen- en relikwieënverering of de transsubstantiatie tijdens de consecratie (met haar duistere symboliek van brood-lichaam, wijn-bloed, waar de gewone leek niets van begreep) vaak *toverie*. Marcus van Vaernewyck formuleerde het aldus: *Ic verscricke mij te verhalen sommige pointen, die zij (= tghemeen volck) hier up bijbrachten ende onder tvolc zaeijden, als dat de messe een onnatuerlicke tooverie was, daer mede de papen (zoo sijse noumden) wanen Godt vanden hemel af in haer handen te tooveren, ende vreesende vanden duvel wech ghedreghen te zijne om zulcke boosheijt, maecten daerom alle dees crusen.*⁵⁷

Astrologie genoot nog lang groot aanzien, tot ze door de medische wetenschap langzaam verdrongen werd, maar ook dan nog bleef het medische denken verstrikt in de theorie van de invloed van de sterren.⁵⁸ Jean de Fynnes uit Ieper noteerde voor zijn vier kinderen, geboren tussen 1548 en 1562, nauwgezet datum en uur van de geboorte, de maanstand en het sterrenbeeld.⁵⁹ Bij de geboorte van keizer Karel in 1500 waren het de hofastrologen die de glorierijke toekomst van de prins voorspelden. En overigens blijft zijn geboortedatum, 24 februari, ten eerste intrigeren aangezien dat in het schrikkeljaar 1500⁶⁰ net de *dies bisextilis* was, de toegevoegde dag in de maand februari. Geen dag dus als een ander,

56 Zie de website van J. MONBALLYU, *Recht uit de Lage Landen*, en daarin: 'Heksen in Vlaanderen' met tekstuitgaven, <http://www.kuleuven-kortrijk.be/facult/rechten/Monballyu/Rechtlagelanden/Homepage.htm>.

57 F. VANDERHAEGHEN, *Marcus van Vaernewyck*, Deel 1, p. 178.

58 T. PENNEMAN, 'Astrologie in de eeuw van Mercator. Een reeks schetsen', in: *Het Land van Waas*, n.r., 31 (1994), p. 27-158.

59 I.L.A. DIEGERICK (ed.), 'Protocolle ou mémorial de plusieurs affaires appartenant à Jehan de Fynnes', in: *Annales de la Société historique, archéologique et littéraire de la ville d'Ypres et de l'ancienne West-Flandre*, 8 (1878), p. 151-153.

60 Vóór de invoering van de Gregoriaanse kalender (bij ons ca. 1582) was het jaar 1500 nog een schrikkeljaar, sindsdien worden enkel de eeuwjaren die deelbaar zijn door 400 als schrikkeljaar behouden. In een schrikkeljaar telt de maand februari 29 dagen: niet de 29e wordt toegevoegd, de 24e wordt a.h.w. twee keer geteld!

maar uitstijgend boven het gewone tijdsverloop, zoals dat past voor een baby met een – naar verwachting – uitzonderlijke levensloop: was dit toeval, of zou het kunnen dat er hier door de vorstelijke raadgevers-astrologen inzake de officiële geboortedatum iets ‘gearrangeerd’ is geweest? Dezelfde datum onder hetzelfde sterrenbeeld bleef trouwens niet onopgemerkt voor een aantal hoogtepunten uit Karel V’s carrière: de overwinning op zijn aartsrivaal Frans I van Frankrijk tijdens de Slag bij Pavia op 24 februari 1525, de keizerkroning door de paus te Bologna op 24 februari 1530, de in prachtige tapijten verheerlijkte overwinning in de beroemde Slag bij Tunis op 24 februari 1535, de voorlezing van het keizerlijk requistoir tegen de opstandige Gentenaren in het Prinsenhof op 24 februari 1540 en... de geboorte van zijn natuurlijke zoon Geronimo (de latere don Juan van Oostenrijk) te Regensburg op 24 februari 1547. Waren er telkens keizerlijke astrologen aan het werk, dan is dat natuurlijk ook weer niet zo uitzonderlijk. In de 20e eeuw deden machtige mannen als Winston Churchill, Charles de Gaulle of Ronald Reagan bij belangrijke beslissingen of te verwachten gebeurtenissen vaak een beroep op de astrologie...

In zijn *Prognosticatie* van 1561⁶¹ onderstreepte meester Nicolaes Bazelius uit Nieuwkerke, *medecijn ende cirurgien* van Sint-Winoksbergen, het belang van de astrologie voor de genezing van zieken, maar waarschuwde het publiek tegen alle soorten bedriegers zoals groenten-, graan-, zeep- en messenverkopers, volders, wevers of grafdelvers die hun ambacht ingeruild hadden voor dat van waarzegger of voor het uitoefenen van geïmproviseerde geneeskunde. Wie zich met zulke dingen bezighield, kon allicht gemakkelijk verdacht worden van toverij. Zo werd er in Stavele, een klein vlek aan de IJzer, maar toch van enig aanzien omwille van de hier gevestigde abdij van Eversam, in 1536-1537 een grootscheeps onderzoek ingesteld naar occulte praktijken. Het bleek dat de helft

61 *Prognosticatie vanden Jare ons Heeren M.D.LXJ. Ghecalculeert op de Meridiaen der stede van Poperinghe in Westulaenderen door M. Nicolaes Bazelius van Nieuwkercke by Belle Medecijn ende Cirurgien Ende der Astronomijnscher consten een vast Liefhebber woonende binnen der voorsyder stede inden gulden helm inde Jperstrate, Antwerpen, weduwe Jacob van Liesvelt, 1561.*

van de dorpelingen, vooral de rijke lui, zich daar gretig mee bezighielden. Jammer genoeg krijgen we geen details, maar de baljuw van de zaal en de kasselrij Veurne vond de vastgestelde feiten van die aard, dat hij de zaak overdroeg in handen van de Raad van Vlaanderen te Gent.⁶² Hendrik de Roy, zoon van Andries, en Adriaan van Heecke, een fusteinwever afkomstig uit Pittem, werden in 1547 in Brugge gezeseld *à cause d'aulcunes superstitions*, maar ook hier zijn er geen verdere details.⁶³

Occultisme, astrologie, alsmede de kunst van de alchimie, de middelen om met de goddelijke steen onedele metalen in edele om te zetten of een levenselixir te brouwen, fascineerden vele mensen. Uit het proces van Filips van Wissekercke, kasteelheer van Nokere, weten we dat er voor dat doel in de jaren 1560 'privé'-vergaderplaatsen waren, onder meer de zondag op een afgesproken plek in de Onze-Lieve-Vrouwekerk te Antwerpen en verder in de conciërgerie van het Hof op de Koudenberg te Brussel. Ook in zijn kasteel te Nokere hield Wissekercke zulke reünies. Bijzonder in zijn geval is wel dat hij tevens een fanatieke ijveraar was voor het calvinisme.⁶⁴

Heiligschennis of ordinaire kerkroof?

Allicht was het geen antiklerikalisme, noch bijzondere afkeer van geestelijken, maar banditisme en gemakkelijk geldgewin waardoor straatrovers het op kerken hadden gemunt. Door hun daad sloten ze zichzelf wel volkomen buiten de gelovige gemeenschap, want er was geen grotere heiligschennis dan een aanval op het huis van God met alles wat het bevatte aan beelden en gewijde vaten.

Het valt daarbij op dat veel kerkroven zich situeerden in het Westkwartier, een gebied dat vanaf het eind van de jaren 50 geken-

62 BRUSSEL, *Algemeen Rijksarchief*, Rekenkamer, nr. 14.041: Rekening Veurne 1536-1537, niet gefolieerd.

63 BRUSSEL, *Algemeen Rijksarchief*, Rekenkamer, nr. 13.784: Rekening 1546-1547, niet gefolieerd.

64 J. DECAVELE, *De eerste protestanten in de Lage Landen*, Leuven-Zwolle, 2004, p. 173-180.

merkt was door sociale woelingen en een gewelddadig calvinisme. Kerkrovers waren Henrik Hendrycx in Veurne (1521/1522),⁶⁵ Joos Lievens uit Roeselare, Jan Schuerman uit Antwerpen en Franchois Reyngoedt in de streek van Brugge (1523-1527),⁶⁶ een onbekende rover in Koekelare (1530),⁶⁷ een bende met werkgebied in de streek van Geluwe en Wervik (1530),⁶⁸ een bende uit de streek van Kemmel die buit ging zoeken in de kerken van Westouter, Nieuwkerke, Zuidschote, Boeschepe en een kerk in de buurt van Hondschote (1532) en van wie Marlyn Rake terechtgesteld werd in Ieper,⁶⁹ een bende uit de streek van Quesnoy-le-Comte die meer dan tachtig kerkroven pleegde en van wie Anthonin Jacquelin in Veurne geëxecuteerd werd (1536/1537),⁷⁰ rover Pierken Bray uit Meulebeke in de kerk van Lendeledede (1536-1537),⁷¹ kerkroven in Steenwerk, Sint-Jans-Kappel, Zuidberkijn en Vlamertinge door Joos de Mus uit Nieuwkerke, onthoofd in Ieper (1537/1538),⁷² een onbekende kerkrover in Middelkerke (1538/1539),⁷³ Pieter Heindrixssone uit Utrecht in Gistel (1539/1540),⁷⁴ een bende uit de buurt van Amsterdam die de kerken had beroofd van Zierikzee, Oudenbos en Tielt in Brabant, maar er niet in geslaagd was hetzelfde

65 BRUSSEL, *Algemeen Rijksarchief*, Rekenkamer, nr. 14.025: Rekening april 1521-1522 (n.s.), f. 19.

66 BRUGGE, *Stadsarchief*, Oud Archief, Reeks 192: Verluyd Boeck 1490-1537, f. 130v-132v (27 juli 1523), f. 145v-147 (12 1524 n.s.), f. 188-189v (27 april 1527).

67 BRUSSEL, *Algemeen Rijksarchief*, Rekenkamer, nr. 14.035: Rekening 1530-1531, f. 16v.

68 GENT, *Rijksarchief*, Raad van Vlaanderen, nr. 7524, f. 315-315v: Banvonnis 29 april 1530.

69 BRUGGE, *Rijksarchief*, Fonds Kasselrij Ieper, W.D.H., nr. 93; BRUSSEL, *Algemeen Rijksarchief*, Rekenkamer, nr. 14.613: Rekening zaal en kasselrij Ieper 1532-1535, niet gefolieerd. Marlyn Rake, gearresteerd op 20 augustus 1532, werd terechtgesteld met het zwaard.

70 BRUSSEL, *Algemeen Rijksarchief*, Rekenkamer, nr. 14.041: Rekening 1536-1537, f. 2v

71 BRUSSEL, *Algemeen Rijksarchief*, Rekenkamer, nr. 13.824: Rekening 1536-1537, f. 11. De kerkdief werd 's nachts door de parochianen van Lendeledede vastgenomen en uitgeleverd aan het gerecht te Kortrijk.

72 BRUSSEL, *Algemeen Rijksarchief*, Rekenkamer, nr. 14.613: Rekening zaal en kasselrij Ieper 1537-1538, niet gefolieerd.

73 BRUSSEL, *Algemeen Rijksarchief*, Rekenkamer, nr. 14.043: Rekening 1538-1539, f. 11v;

74 BRUSSEL, *Algemeen Rijksarchief*, Rekenkamer, nr. 14.287: Rekening Nieuwpoort 1539-1540, f. 8.

de te doen in Blankenberge en Eeklo (1539-1540),⁷⁵ een onbekende rover in Zandvoorde (1543),⁷⁶ een onbekende rover in Zwijnaarde en Zevergem (11 maart 1550),⁷⁷ Jehan Pluisse in de kerk van Lauwe (1550/1553),⁷⁸ een bende kerkrovers in Vlamertinge, Elverdinge en de omgeving van Poperinge, die onder meer in Vlamertinge het tabernakel hadden leeggeplunderd en de beelden van een kappel in het bos van Sint-Sixtus bij Westvleteren hadden gebroken (1550/1553),⁷⁹ Reynier de Plackere en Pieter Balten alweer in Gistel (november 1556),⁸⁰ een gevaarlijke roversbende uit Engeland in de kerken van Kemzeke, Sint-Pauwels-Waas, Wachtebeke, Sint-Kruis-Winkel en omgeving, van wie Christopher Walckers en Thomas Hilman terechtgesteld werden in Gent op resp. 31 januari en 10 februari 1556 (n.s.),⁸¹ kerkrovers in het gebied Menen-Nieuwpoort (1559),⁸² kerkrovers in Boezinge, Godewaersvelde, Westouter, Boeschepe en omgeving, van wie Jacob de Hane uit Boezinge terechtgesteld werd te Ieper (omstreeks 1560),⁸³ rover

75 BRUGGE, *Stadsarchief*, Oud Archief, Reeks 192: Verluyd Boeck 1537-1555, f. 57v-59. Niet enkel hadden ze de gewijde vaten uit het sacramentshuis geroofd en verkocht in Brussel, ze hadden ook de hosties opgegeten. Een lid van de bende, Cornelia Wouters uit Amsterdam, werd op 23 januari 1540 terechtgesteld door verdrinking in een put.

76 BRUGGE, *Rijksarchief*, Kasselrij Ieper, W.D.H., nr. 152: informatie verstrekt aan de baljuw van de zaal en de kaselrij Ieper op 26 februari 1543 (n.s.). De vrouw van de koster had de dief betrapt bij het openbreken van een slot aan het altaar van Sint-Anna, had er de pastoor bijgeroepen, maar die werd verplicht ook geld dat in een bosje verstopt zat, aan te wijzen.

77 GENT, *Rijksarchief*, Sint-Pieters, nr. 1831, f. 4.

78 BRUSSEL, *Algemeen Rijksarchief*, Rekenkamer, nr. 13.823: Rekening 1550-1553, f. 24v.

79 BRUSSEL, *Algemeen Rijksarchief*, Rekenkamer, nr. 14.053: Rekening 1550-1553, f. 39v-42.

80 BRUGGE, *Rijksarchief*, Brugse Vrije, nr. 297, f. 51, 73v.

81 GENT, *Rijksarchief*, Raad van Vlaanderen, nr. 7538, f. 146 en 162, en nr. 7614, f. 144v-146v; BRUSSEL, *Algemeen Rijksarchief*, Rekenkamer, nr. 21.923, f. 3. Baljuw Adriaan de Crane van Assenede vond hen in het bezit van geroofde kelken, fluweel, kazui-fels, gordijnen en kerkjuwelen. De arrestatie verliep uiterst gewelddadig: zij hieuen de baljuw de linkervuist af en staken hem met een scherp voorwerp in de knie, verwondingen waaraan de man overleed. Beide kerkrovers werden, nadat hun rechtervuist afgehakt was, onthoofd.

82 BRUGGE, *Stadsarchief*, Oud Archief, Reeks 193: Bouc van den Steene 1558-1559, f. 55-57, 13 maart 1559 (n.s.).

83 BRUSSEL, *Algemeen Rijksarchief*, Rekenkamer, nr. 14.616: Rekening zaal en kasselrij Ieper 1556-1561, f. 34v-35v.

Coppen Baltins in Wondelgem (1562),⁸⁴ Hanskin de Orghelare te Oostburg (augustus 1565).⁸⁵ Opmerkelijk is wat een lid van de bende uit de omgeving van Kemmel, namelijk Marlyn Racke, in 1532 te zijner verdediging aanvoerde: *Zecht dat die diefte niet ghehouden werd voor sacrilegie of insacre, want sacrilegie gherekent es: stoolen, abyten ende ghewyde juweelen, casulen daermede men den dienst Gods versuurt of ghewiede dwalen daerup 't lichaeme Gods rust*. Aangezien hij enkel offerblokken geleege had, geen dwalen, verzilverde of vergulde voorwerpen en dergelijke ontvreemd had, kon er volgens hem geen sprake zijn van heiligschennis.⁸⁶ Bij de kerkroof in Wondelgem in 1562 was alles wat enige waarde had weg, maar het Onze-Lieve-Vrouwebeeld en *Ons Heere an 't cruuse* bleven onaangeroerd.⁸⁷

RIVALITEIT TUSSEN KERKELIJKE EN WERELDLIJKE OVERHEDEN

Onderlinge naijver tussen geestelijke en wereldlijke besturen of tussen kerkelijke instanties onderling kwam in de 16e eeuw vaak voor en leidde soms tot onwaarschijnlijke, af en toe potsierlijke toestanden.

Meestal ging het over aantasting van de wederzijdse voorrechten, waarover veel disputen uitgevochten werden voor vorstelijke raden, zoals de Raad van Vlaanderen in Gent of de Geheime Raad in Brussel. Het is verder bekend dat er na de oprichting van de nieuwe bisdommen over de toewijzing van inkomsten een bittere strijd ontstond tussen kapittels en abdijen enerzijds, en de nieuw benoemde bisschoppen anderzijds, niet enkel in Brabant, maar tevens in de Vlaamse bisschopssteden. Maar ook in vele andere gelegenheden was er stof genoeg tot conflict.

Zo gingen in de jaren 30 de vier bedelorden van zowel Ieper als Brugge en Gent in preek en geschrift ongemeen heftig tekeer tegen

84 GENT, *Stadsarchief*, Oud Archief, Reeks 214: Bouc van de Crime 1562, f. 246, 15 juli 1562.

85 BRUGGE, *Rijksarchief*, Brugse Vrije, nr. 304, f. 59.

86 Zie voetnoot 69.

87 Zie voetnoot 84.

de respectieve stadsbesturen. In het kader van de hervorming van de armenzorg, wensten deze laatste (daarbij ondersteund door niemand minder dan de te Brugge wonende Spaanse humanist Juan Luis Vives) meer stedelijk initiatief in de ondersteuning van behoeftigen. De monniken en ook de kerkelijke overheid in het algemeen zagen er een aanslag op hun aloude prerogatieven in, waarvan ze zich verzekerd wisten door het canonieke recht. Ook nadat de strijd ietwat geluwd was, bleef de controversie smeulend verderleven. Vooral in Brugge was er bij tijd en wijle een felle steekvlam. In de jaren 60 gaf ze daar alweer aanleiding tot mateloos gekrakeel.⁸⁸

De Gentse bedelorden protesteerden in 1538 dan weer tegen de plannen van het lokale stadsbestuur om octrooi te verlenen voor het oprichten van een leenbank in de stad. Ze ontketenden er een ware hetze. Dagelijks, zo schreven de schepenen op 10 oktober 1538 aan landvoogdes Maria van Hongarije, gaan ze in hun sermoenen blind tekeer tegen het octrooi, *en blamant les usures et tables de pretz*. Het antwoord van 17 december 1538 uit Brussel was kordaat en ondubbelzinnig: *We vinden de preken van de bedelorden vreemd en schandelijk, want ze viseren de dienaars van mijn Heer en Broer (d.i. keizer Karel), en evenzeer uzelf, die er toch alleen maar om bekommerd zijn het leed van uw arme burgers te lenigen. Preken van de bedelmonniken, waarin ze zich publiek mengen in beslissingen van de vorst, met de bedoeling de eenvoudige onderdanen op te ruien tot protest en ongeregelheden, mogen niet worden toegestaan, neen, ze zijn ondulbaar.*⁸⁹

Zelfs in een materie waar de vorst en de Kerk gelijklopende doelstellingen hadden, namelijk het onvoorwaardelijke behoud van het voorvaderlijke geloof, was het al eens op eieren lopen. Wie wat mocht doen in de kettervervolging – de geestelijke, dan wel

88 J. DECAVELE, *De dageraad*, Deel 1, p. 117-150.

89 Zie onze bijdrage 'De leenbanken in Gent en andere Vlaamse steden: een heikele kwestie', te publiceren in het huldeboek René De Herdt, met nieuwe gegevens over de Piëmontezen die in in het midden van de 16e eeuw uit Turijn en omliggende steden overkwamen om in alle grote en middelgrote Vlaamse steden leenbanken op te richten. Merkwaardig is wel dat, in tegenstelling met Gent, net de magistraat van de handelsstad Brugge zich het felst tegen de oprichting van zulke banken verzette!

de burgerlijke rechtbank – was een discussiepunt dat soms tot een onontwarbaar kluwen leidde, zodat in de praktijk op sommige plaatsen de repressie zelfs gewoon niet meer functioneerde.

De meest opzienbarende vete tussen geestelijken onderling was die tussen de vier bedelorden van Brugge in de jaren 60. De Brugse karmelieten, in wier klooster zich de kapel van de Engelse natie bevond, wensten overleden Engelsen in gewijde grond te begraven. Maar de minderbroeders (aangevoerd door de roemruchte broeder Cornelis van Dordrecht), de dominicanen en de augustijnen (deze laatsten onder aanvuring van een Spaanse medebroeder) spraken schande van zo een begrafenis van Engelsen, die immers allemaal Anglicaanse ‘kettters’ waren. De bom barstte op 30 september 1563, toen de prior van de karmelieten de toegang tot een gezamenlijke jaarmis van de bedelmonniken in het minderbroedersklooster botweg ontzegd werd.⁹⁰

Over het fenomeen van de stedelijke processies in de (late) middeleeuwen is er al veel gepubliceerd.⁹¹ In Brugge en Gent kwam het daaromtrent in de 16e eeuw niet zelden tot onstichtelijk vertoon. Telkens ging het om de vraag wie mocht organiseren en welk traject de processie zou volgen. Vaak was de stad initiatiefnemer, met name als het om een processie ging die ze zelf wou organiseren, of die door de vorst werd afgekondigd ter viering van een overwinning, een vredesverdrag, en wat al meer.

In juli 1546 had het stadsbestuur van Brugge aan het kapittel van Sint-Donaas gevraagd een processie vanuit zijn collegiale kerk tot in het dominicanenklooster te laten uitgaan. De kanunniken hadden grote bezwaren, omdat ze vreesden dat de suffragaan-bisschop van Doornik, met wie ze een geschil hadden, van die gebedstocht gebruik zou maken om uitvoering te geven aan zijn (verder niet beken-

⁹⁰ J. DECAVELE, *De dageraad*, Deel 1, p. 163-170.

⁹¹ Zie recent P. TRIO en M. DE SMET, ‘Processions in Town: The Intervention of the Urban Authorities in the Late Medieval Urban Processions of the Low Countries’, in: M. DE SMET, J. KUYS en P. TRIO (red.), *An Inquiry into Secular Influence on Ecclesiastical and Religious Matters on a Local Urban Level*, Preprint K.U.Leuven Campus Kortrijk, Kortrijk, 2006, p. 5-82.

de) eis, en *dat daerute confusie ende scandale zoude moghen rysen*. Ze wilden dus liever de processie binnen de eigen Sint-Donaaskerk laten doorgaan. Op 10 juli gingen schepen Pieter Mousscheron en pensionaris Joos de Damhoudere het kapittel meedelen dat de stad daar niets voor voelde. Na veel aandringen wisten ze de kanunniken dan toch van het oorspronkelijke stadsplan te overtuigen.⁹² Veel heisa was er hier opnieuw over een processie in 1565. Aanleiding was het nieuws dat op 11 september van dat jaar de christelijke legers het beleg van Malta door de Ottomaanse Turken hadden weten af te slaan. Op last van de landvoogdes beval de Raad van Vlaanderen in elke Vlaamse stad die overwinning met een processie te vieren. Het Brugse stadsbestuur stelde datum en traject vast en nodigde de geestelijkheid uit zich daarnaar te schikken. Maar bisschop Pieter de Corte (Curtius) en het kapittel van Sint-Donaas kozen voor een andere processieweg en nodigden op hun beurt het stadsbestuur uit erop aanwezig te zijn. Dagenlang werden er over en weer onvriendelijkheden uitgewisseld, maar uiteindelijk was het de bisschop die zijn processie op 27 oktober wist te doen uitgaan, met nog wel een preek in het schepenhuis zelf, tot grote woede van de stad, die zich bij de Raad van Vlaanderen ging beklagen.⁹³ Een nieuw incident deed zich enkele maanden later voor, toen de landvoogdes vroeg op Sacramentsdag (de tweede donderdag na Pinksteren) een processie-generaal te houden in de Onze-Lieve-Vrouwekerk. De diverse Brugse kapittels en de bisschop maakten zoveel problemen over wie en waar, dat de datum moest verschoven worden naar Sint-Jansmis, 24 juni. Teneinde elk schandaal te vermijden, verleende het schepencollege deze keer ten langen leste zijn akkoord aan het voorstel van de bisschop om te verzamelen in Onze-Lieve-Vrouw en vervolgens de processie binnen Sint-Donaas te houden.⁹⁴

In Gent had het stadsbestuur in 1557 besloten op 29 juni (feest van Sint-Pieter) een processie-generaal te doen uitgaan om de aankomst van graanschepen uit het Oostland te vieren. Het plan was

92 BRUGGE, *Stadsarchief*, Oud Archief, Reeks 118: Secrete Resolutiën 1546, f. 44-44v.

93 J. DECAVELE, *De dageraad*, Deel 1, p. 172.

94 BRUGGE, *Stadsarchief*, Oud Archief, Reeks 118: Secrete Resolutiën 1565-1569, f. 3v-36.

te vergaderen in de Sint-Jacobskerk en zo naar Sint-Baafs (Sint-Jan) te trekken voor de processiedienst. Aartsdiaken Cornelis Biestman verzette zich echter kordaat, omdat hij namens de bisschop van Doornik voor de Raad van Vlaanderen een proces aan het voeren was tegen het kapittel van Sint-Baafs. Noch de deken, noch een andere vertegenwoordiger van de bisschop mocht van de kanunniken nog een dienst celebreren in Sint-Baafs, en van zijn kant verbood de bisschop formeel dat die van Sint-Baafs betrokken zouden worden bij welke processie ook. De schepenen repliceerden dat alleen zij te beslissen hadden over wanneer en tussen welke kerken de processie zou uitgaan. Op 28 juni kwam de aartsdiaken meedelen dat het vicariaat van Doornik zijn houding inzake de deelname van die van Sint-Baafs nog verstrakt had. Boos antwoordden de schepenen dat zij de processie dan maar afgelastten, *ende dat hy deken wel considereren zoude wie danaf ende vander zelver omissie vander dienst Godts meest cause ende oorzake es, van al welcken ghehouden es dese noticie ad perpetuam memoriam*. Enkele weken later was het hek alweer van de dam in Gent. Op last van de vorst moest op 1 augustus 1557 een processie-generaal gehouden worden. De schepenen deelden aan diaken Biestmans kort en goed mee dat volgens hun besluit de vergadering gebeurde in de Sint-Michielskerk, de einddienst in Sint-Baafs. Beide partijen speelden het spel nu hard. De aartsdiaken zei dat hij zinnens was zijn processie te houden met zijn eigen *gheestelycke subdyten*, waarop de schepenen antwoordden *dat zy oock huerlieden processie houden metten ghonen die zy wel hoopten ende zeker waeren dat compareren zouden*. Maar toen de geesten wat bedaard waren, bleek niemand zin te hebben om het tot een publiek schandaal te laten komen. Het uiteindelijke compromis was dat er één processie zou zijn: Cornelis Biestman mocht als vertegenwoordiger van de bisschop in het aartsdiaconaat Gent het Heilig Sacrament vanuit Sint-Michiels door de straten van Gent dragen tot bij de deur van Sint-Baafs, alwaar het overgenomen zou worden door de deken van het Sint-Baafskapittel, die dan in zijn collegiale kerk de processie met een dienst kon afsluiten.⁹⁵

95 GENT, *Stadsarchief*, Oud Archief, Reeks 107, nr. 1: Keureresolutiën 1549-1570, f. 44-45, verslagen van 26 juni en 30 juli 1557.

DE GEESTELIJKHEID

Een grote leemte in het historisch onderzoek is en blijft onze gebrek-kige kennis van de gemiddelde scholingsgraad van de geestelijk-heid. Als men evenwel vaststelt dat zelfs in kleine steden sommige parochiepriesters vaak Latijnse les gaven (hierna volgen er diverse voorbeelden), dan moet het daarmee al met al niet zo slecht gesteld geweest zijn. Recent onderzoek voor een aartsdiaconaat van het bisdom Luik gelegen in het hertogdom Brabant, wijst een relatief hoge universitaire scholingsgraad aan, zodat zelfs in het midden van de 16e eeuw ongeveer de helft van de geestelijkheid een univer-siteit had bezocht.⁹⁶ Er is geen reden om te veronderstellen dat de situatie in Vlaanderen minder goed geweest zou zijn. En toch was er een latent misprijzen van sommige ontwikkelde leken. In 1555 deed de bisschop van Doornik zijn beklag over jonge juristen die hun eerste job hadden als advocaat of procureur in de diverse raden in het graafschap Vlaanderen. Ze komen, zo schreef hij, pas van de universiteit en zijn doordrongen van de *Colloquia* van Erasmus of andere boeken, waarin de kerkelijke ceremoniën en de geestelijke staat belachelijk gemaakt worden. Op tafelgesprekken en banketten doen ze niets liever dan de kerkdienaars te ergeren, af te breken en te kleineren, om zo bijval te krijgen bij hun disgenoten, die zich op zulke plekken gemakkelijk bij hun opinies aansluiten. De bisschop drong er bij de vorst op aan erop toe te zien dat die juristen op z'n minst in de stukken die ze tegen geestelijken opstelden er zich voor hoedden nog verwijtende woorden in te lassen, *de quoy faire sont souvent fort libéraux pour complaire aux adversaires de l'église*.⁹⁷

Het is allerminst de bedoeling van deze bijdrage een prosopogra-fisch onderzoek te doen naar de Vlaamse geestelijkheid in haar ge-

96 Tot welke resultaten zulk prosopografisch onderzoek naar scholingsgraad, pastoors-opleiding, inleving in het ambt, naleven van de celibaatsplicht van de clerus kan leiden, wordt schitterend aangetoond voor het deel van Noord-Brabant dat tot het bisdom Luik behoorde, in de dissertatie van A.J.A. BIJSTERVELD, *Laverend tussen Kerken en wereld. De pastoors in Noord-Brabant 1400-1570*, Amsterdam, 1993. Het is de verdienste van deze auteur dat hij zijn kwantitatieve analyses beschrijvend aanvult met het verhaal van individuele gevallen.

97 BRUSSEL, *Algemeen Rijksarchief*, Fonds Staat en Audiëntie, nr.1177/4: Memorie van Charles de Croy, bisschop van Doornik, gericht aan Karel V, 10 f., punt 13, ca. 1555.

heel tijdens de behandelde periode. Het zijn de getuigenissen uit de bronnen die de draad vormen van ons verhaal, niet de getallen.

Voorbeeldige priesters

Er zijn voor de onderzochte periode talloze gevallen aan te halen van voorbeeldige, plichtsgetrouwe en ondernemende priesters met veel verantwoordelijkheidszin. We beperken ons tot twee opmerkelijke figuren.

Zo is er het merkwaardige getuigenis in een brief van januari 1543 (n.s.) aan Jan de Langhe, secretaris van keizer Karel V, waarin de bekende Lieven van der Cruyce (Crucius),⁹⁸ afkomstig uit Ename maar pastoor en schoolmeester van Boeschepe, zijn beklag doet over zijn povere jaarinkomen van 8 à 9 p. groot. Hij vertelt daarin hoe hij al 34 jaar onderwijs en voedsel verstrekt aan een groot aantal leerlingen, van wie intussen velen secretaris, kanunnik, pensionaris, pastoor, abt, officiaal, enz. geworden zijn, allemaal mensen die nu uit zilveren bekertjes drinken. Daarbij komt nog het vervullen van zijn herderlijke plichten, waartoe hij dagelijks door heuvels en dalen moet lopen. Al wat hem aan inkomsten overblijft, deelt hij uit aan de armen.⁹⁹ Nadien is het in zijn parochie allemaal anders uitgedraaid dan hij zich allicht had voorgesteld. Is het mede door het intellectuele klimaat dat hij geschapen had dat Boeschepe één van de dorpen van het Westkwartier was waar tegen het eind van de jaren 50 het calvinisme sterk ingang vond? Het was nog wel Lieven van der Cruyces opvolger als parochieherder en schoolmeester, Willem Damman, die daarin een voortrekkersrol speelde.¹⁰⁰

98 Over hem, zie: M.-J. DESMET-GOETHALS, *Levinus Crucius. Bijdrage tot het humanisme in de Nederlanden*, Brussel, 1985.

99 L. CRUCIUS, *Paroensis ad potentatos Christianos*, Antwerpen, Gillis Coppens van Diest, 1543, f. A.6v-A.7

100 In 1558 legde hij het priesterkleed af en na in Frankfurt hebben verbleven, was hij samen met zijn broer, Gelein, vanaf 1560 bedrijvig als calvinistische leerverkondiger in zijn geboortestreek. Gelein Damman hield op 12 juli 1562 de allereerste publieke, gewapende calvinistische predicaat op het kerkhof van Boeschepe, tijdens de hoogmis aldaar. J. DECAVELE, *De dageraad*, Deel 1, p. 404-430.

Een priester met veel verantwoordelijkheidszin was ook Lieven van de Muelene van Sint-Lievens-Esse in de streek van Oudenaarde. Maar toen hij in 1559 zijn testament liet registreren bij de schepenen van de keure te Gent, was hij moegestreden en vooral zeer pessimistisch over de jeugd. De jongeren, zo liet hij noteren, krijgen zo weinig onderricht en zo weinig hulp om een ordentelijk geestelijk leven te leiden, dat zij ongewapend staan tegenover *fenijnighe verdraaide gheesten* die de godsdienst en de geestelijkheid versmaden. Wanhopige ouders zien voor hun kinderen af van een deftige opleiding en laten ze dan maar een ambacht leren of in de koopmanschap gaan, of ze worden koeien-, ganzen- of schapenherder. Achter de beesten leren ze niets anders dan zweren, vloeken en oneerbare woorden. Kinderen van arme ouders worden echte landlopers, andere moeten gaan dienen bij *ongoddelicke... , verdraijde menschen die den goddelicken dienst ende alle ceremoniën vande heleghe kercke verachten ende versmadden, die de beelden vander heleghe vercleenen ende te vernieuten bringhen*. Niet te verwonderen trouwens, zo besluit Lieven van der Muelene, als men hoort *vande groote wonderlicke ende vremde abuusen diemen daghelicx hoort ende ziet regnerende onder gheestelic ende weerlic*.¹⁰¹ Net zoals het Westkwartier, was ook zijn streek, de omgeving van Oudenaarde, vanaf de jaren 60 het toneel van een uiterst woelige calvinistische beweging.

Inzet en betrokkenheid waren er dus alom. Maar anderzijds was niets menselijks de geestelijken vreemd. Er waren zeker ruige gezellen, kroeglopers, driftkickers, vrouwenliefhebbers bij. Toch waren de clerici door de bank genomen wellicht niet wellustiger, hebzuchtiger of onbetrouwbaarder dan andere mensen, maar omdat zij verondersteld werden beter te zijn en dichter bij God te staan dan leken, trokken hun misstappen meer de aandacht. Onze voorbeelden halen we enkel uit criminele vonnissen van burgerlijke rechtbanken, die de verstoring van de openbare orde moesten beteugelen, dus met weglating van de werking van de

101 GENT, *Stadsarchieff*, Oud Archief, Reeks 301: Registers van de keure, nr. 109, f. 175-176.

bisschoppelijke officialiteiten die exclusief bevoegd waren om te oordelen over de moraliteit van de priesters.

Armoezaaiers en hebzuchtigen

Er zijn tal van kerkelijke ambten te noemen waarvoor bijna elke inhoud ontbrak, behalve het geldelijke gewin dat eraan verbonden was. In bepaalde kerken was er een zo grote overdaad aan geestelijken, dat voor hun betaling de voorhanden zijnde fondsen niet meer volstonden. Er is een interessant getuigenis bewaard van een kanunnik en een kapelaan van de collegiale Onze-Lieve-Vrouwekerk te Brugge. In het kerkkoor daar werden dagelijks de zeven getijden, verschillende missen en andere goddelijke diensten gehouden. Voor de kosten ervan beschikte de kerk over de novale tiende (belasting op nieuwe gewassen of nieuw ontgonnen land) van Oedelem en Sijsele en nog enige andere goederen. Maar als iedereen aanwezig was, waren er niet minder dan zesenzeventig officianten te onderhouden, namelijk de proost, tien 'presbyters', twee parochiepriesters, eenentwintig vicarissen en twaalf clerici-'installanten', waar nog eens de koster, klokkenluiders en andere dienaars moesten bijgeteld worden. Al die personen *commen daghelycx ofte moghen commen halen distributiën binnen den choir*. Het beschikbare geld volstond daartoe niet langer.¹⁰² Overigens is het maar de vraag welke rare snoeshanen zich onder al die beneficienten bevonden. Voor Sint-Donaas te Brugge is bekend dat Alexander Barradot er op achtjarige leeftijd benoemd werd tot kanunnik.¹⁰³

Voor de doorsnee gelovigen waren het evenwel vooral de parochiegeestelijken die in het vizier kwamen. Velen hadden moeite om de eindjes aan elkaar te knopen. Lieven van der Cruyce van Boeschepe zagen we reeds klagen over zijn al te bescheiden inkomen. Zoals blijkt uit de inboedel van de pastoors Jan van Hecke

102 BRUGGE, *Stadsarchief*, Oud Archief, Reeks 111: Diversen 1564-1565, los stuk, 15 december 1564.

103 J. DE SMET, 'Het dagelijks leven van een Brugse Kanunnik in de tweede helft van de XVIe eeuw', in: *Het Brugs Ommeland*, 7 (1967), p. 59.

van Vinkt¹⁰⁴ en Gillis de Meyer van Vinderhoutte,¹⁰⁵ vulden sommige plattelandspriesters hun karige verdiensten aan door er een kleine boerderij op na te houden. Ook de pastoor van Sint-Kruis bij Aardenburg bewerkte zelf een lapje grond van 50 roeden, en zijn collega van Wingene bezat wat land en *een pair coyen om hem ende zyne familie t'onderhouden*.¹⁰⁶ Verder in dit overzicht worden nog gevallen genoemd van parochiepriesters die geen andere mogelijkheid meer zagen dan als bedelaar-vagebond door het land te trekken of een eigen handeltje op te zetten. Ze waren vaak afkomstig uit Noord-Vlaanderen, een gebied dat in de behandelde periode erg te lijden had van overstromingen bij stormvloed. Een tekenend geval is dat van heer Christoffel uit het (later verdrongen) dorpje Casueele. Hij was het die rond Pasen 1562 in zijn kapel de allereerste openlijke calvinistische preek liet houden,¹⁰⁷ waarna hij wegliep, volgens getuigenissen omdat hij van de opbrengst van zijn kapelanijs niet langer kon leven, en daarom aangewezen was op de *goede jonste* van zijn parochianen, die echter zeer gering in getal waren. De schepenen van het Land van Saaftinge gaven in 1564 toe dat hetzelfde gold voor de pastoors van de buurdorpen Saaftinge en Sint-Laurens (welke dorpen trouwens later eveneens verzwolgen werden): ze konden onmogelijk leven van de opbrengst van hun *cure*.¹⁰⁸ Een aanduiding zijn verder de nagelaten goederen van bastaardpriesters die toevielen aan het decanaat. Uit de rekeningen van de deken van Brugge over de jaren 1551, 1552, 1553 en 1564 blijkt dat er in hun sterfhuis doorgaans meer schulden achterbleven dan baten.¹⁰⁹

Meer concrete gegevens bleven bewaard betreffende de kritieke toestand in een aantal noordelijke parochies van het Brugse Vrije. De inkomsten waren er zo gering, dat ze ofwel vacant waren ofwel spoedig zonder pastoor dreigden te vallen. Al op 13 mei 1564

104 Zie voetnoot 206.

105 BRUSSEL, *Algemeen Rijksarchief*, Rekenkamer, nr. 18.877: Rekening confiscaties 257, f. 86; nr. 18.879, 257, f. 202v.

106 BRUGGE, *Rijksarchief*, Nieuw Kerkarchief, nr. 373, f. 45-47v, 119v.

107 J. DECAVELE, *De eerste protestanten*, p. 222.

108 GENT, *Rijksarchief*, Raad van Vlaanderen, nr. 722, f. 132-132v.

109 BRUGGE, *Rijksarchief*, Nieuw Kerkarchief, nr. 372, niet gefolieerd.

kaartte de overheid van het Brugse Vrije het probleem aan bij de regering in Brussel.¹¹⁰ Voor de essentiële noden van de gelovigen was die situatie nefast: biechten, het bijwonen van de misviering en het Heilig Oliesel in stervensnood waren niet meer mogelijk, pasgeborenen werden niet gedoopt, zodat er al kinderen gestorven waren zonder doopsel. In de vasten van 1565 kwam de zaak in een stroomversnelling toen de kerk- en armenmeesters en de parochianen van Sint-Catharina buiten Damme zich rechtstreeks tot landvoogdes Margaretha van Parma wendden met de klacht geen parochieherder meer te kunnen vinden wegens de al te sobere verdienste, *tot grooten schandaele ende onghestichtichede vande parochianen*. Een gelijkaardige klacht kwam er op hetzelfde moment van Zandvoorde, dat vreesde dat de pastoor – naar men zei een uitstekende parochieherder – op het punt stond te vertrekken wegens gebrek aan voldoende levensonderhoud.¹¹¹ De magistraat van het Brugse Vrije steunde de klagers, met vermelding van een aantal details. Zo had de pastoor van Zandvoorde, *homme de bonne et sobre vie et fort agréable au populaire*, een inkomen van amper 15 of 16 gulden per jaar, aangezien er een jaarpensioen van 48 gulden moest betaald worden aan zijn voorganger als eigenaar van de *cure*. Het pastoorschap van Sint-Jan-in-Eremo had een waarde van 4 gulden, inbegrepen een pastorie gelegen op een halve mijl afstand van de kerk; samen met de andere inkomsten kwam men daar op iets meer dan 30 gulden per jaar, *que n'est aucune compétence de vie*. De pastoor van Sint-Catharina buiten Damme was vertrokken omdat zijn inkomsten maar 30 gulden per jaar bedroegen, terwijl de tienden daar niet minder dan 500 à 600 gulden opbrachten, maar die kwamen toe aan de 'vraatzuchtige'¹¹² abt van Saint-Quentin in de Vermandois. Koksijde was al geruime tijd zonder pastoor, omdat zijn ambt slechts 24 gulden waard was. De tienden aldaar brachten nochtans 150 à 200 gulden op, maar ze werden geïnd door de proost en het kapittel van

110 BRUGGE, *Rijksarchief*, Brugse Vrije, nr. 303, f. 51v.

111 BRUSSEL, *Algemeen Rijksarchief*, Staat en Audiëntie, nr. 282: Briefwisseling 1565-1566, dl. V, f. 32-33.

112 ... *den abt van Sinte Quintins, die Fransman, steec se al in zyn maghe ende en laet onsliden scamele prochiepapien nyet een stroo*, zo zei de parochieherder van Sint-Catharina Damme. BRUGGE, *Rijksarchief*, Nieuw Kerkarchief, nr. 373, f. 98v.

Sint-Baafs in Gent, die daaruit aan de pastoor jaarlijks een aalmoes van een schamele 2 gulden 8 stuivers gaven. In Wulpen was er al acht jaar, in Sint-Catharina buiten Oostburg ook al sinds geruime tijd geen pastoor meer, steeds om dezelfde reden. Onlangs was de pastoor van Ramskapelle vertrokken, omdat hij niet langer in zijn levensonderhoud kon voorzien en zijn pastorie in puin viel. Het Brugse Vrije vroeg aan de landvoogdes bisschop Pieter de Corte (Curtius) op zijn verantwoordelijkheid terzake te wijzen.¹¹³ Hetgeen effectief gebeurde bij schrijven van 15 mei 1565, waarin Margaretha uitdrukkelijk wees op het gevaar dat de gelovigen zich daardoor zouden afkeren van de katholieke Kerk en in deze gevaarlijke tijd in dwalingen zouden vallen. Ze gaf de bisschop opdracht in communicatie te treden met twee vertegenwoordigers die ze zou aanstellen: één van de Raad van Vlaanderen en een andere van het Brugse Vrije.¹¹⁴

De Brugse bisschop stuurde een repliek op 30 mei 1565. Hij relativeerde sommige klachten en beweerde dat vacante parochies geholpen werden door pastoors uit de buurt of andere vicarissen. Het geval Wulpen was volgens hem te verwaarlozen, aangezien het een kapel betrof met slechts drie of vier gezinnen, die best konden bediend worden door een naburige kerk. Voor Zandvoorde had hij een oplossing gevonden door de voormalige pastoor *par doux moyens* te doen afzien van zijn pensioen. Voor Sint-Catharina Damme had hij niets bereikt bij de tiendhouders van Saint-Quentin, die immers beweerden dat ze die tienden moesten delen met meer dan twintig personen, van wie de meesten leken waren die ze als leen hielden van de vorst. De tiendhouders van Zandvoorde kwamen met gelijkaardige uitvluchten. De bisschop stelde voor in elke probleemparochie een onderzoek te laten doen naar het aantal parochianen, de noden van elke individuele pastoor en de middelen tot financiering ervan, de pensioenen die aan niet-residerende geestelijken toekwamen, de bestemming van de tienden. De parochianen zelf mochten een schatting maken van

113 BRUGGE, *Rijksarchief*, Nieuw Kerkarchief, nr. 373, f. 126-127.

114 BRUGGE, *Rijksarchief*, Nieuw Kerkarchief, nr. 373, f. 56-57v.

wat hun pastoor volgens hen nodig had. Met dat alles wou hij vermijden dat er een escalatie zou zijn van parochieherders die een betere betaling vroegen. Hij wou voor die enquête graag samenwerken met bevoegde vertegenwoordigers van de Raad van Vlaanderen en van het Brugse Vrije. Ten slotte vroeg hij de hulp van de landvoogdes om een eind te maken aan de afwending van tienden ten behoeve van leken.¹¹⁵

Het duurde nog tot 20 december alvorens de vorst Robert du Cellier, raadsheer in de Raad van Vlaanderen, en Adolf van Meetkerke, pensionaris van het Brugse Vrije, effectief met de enquête belastte. Het eerste wat de Raad van Vlaanderen deed, was de bisschop herinneren aan het 13e kapittel van de besluiten van de 24e zitting van het Concilie van Trente, waarin de bisschoppen verantwoordelijk werden gesteld voor de invulling van de pastorat en daartoe de nodige inkomsten uit beneficië en kerkdiensten en betaling door de parochianen voor kerkdiensten moesten voorzien. En uit een brief van Filips II van 6 juli 1566 vernemen we dat de bisschop al stappen had ondernomen om de inkomsten van de parochiepriesters van het Brugse Vrije te verhogen, onder meer door toekenning van een deel uit de tienden die door kapitels geïnd werden en uit de opbrengst van het patronaatschap van geestelijke personen. Tevergeefs evenwel, omdat de rechthebbenden van de kerkelijke tienden halsstarrig hun beurs dichtielden. De vorst droeg nu de ontvangers van de kerkelijke tienden op onverwijld tot uitbetaling over te gaan, en dreigde ermee bij weigering ze voor de Raad van Vlaanderen te dagen.¹¹⁶ Deurwaarder Lieven van Marcke ging alvast Jan Taelboom, ontvanger van de commandeur van Vlaanderen in het Brugse Vrije, aanmanen om voor een aantal betalingen te putten uit kerkelijke tienden die aan leken toekwamen. Aldus kon aan Adriaen Velteils en Paeschier Schelstraete, pastoors van Leffinge, telkens 2 p. 10 s. gr. (15 gulden) uitbetaald worden, dit is de helft van wat hun door de bisschop als vaste jaarvergoeding was beloofd. Lioen Scaepers, pastoor van

115 BRUGGE, *Rijksarchief*, Nieuw Kerkarchief, nr. 373, f. 66-66v.

116 BRUGGE, *Rijksarchief*, Nieuw Kerkarchief, nr. 373, f. 127

Wilskerke kreeg 3 p. gr. (18 gulden) van de 6 p. die hem jaarlijks toekwam, de pastoor van Stene 5 p. gr. (30 gulden) als helft van zijn jaarbezoldiging. Dat hun toegezegde geld kregen de pastoors in augustus en september 1566 eindelijk uitbetaald.¹¹⁷

Elders bleef de situatie acuut. Over Knokke luidt het schrijvende verhaal: *Item myn heere van Sente Bertins die heeft alle die thienden tzy van coorne ende vleeschthiende, twelcke jehens allen rechten es dat de prochiepape gheen thiende en heeft, al daer hy doende es alle zondaghe een hoochmese ende ander feestelicke daghen, ende ooc mattene ende vesperen, wairof zy gheen sallaris en hebben vanden collateur noch vander kercke dat jehens redene es, noch dat den prochiepape gheen dienst en heeft binder kercke meer dan een halve messe ende met in ander prochien ghelyc Heyst oft Westcappelle dienst zoucken ende ontstaet altyts de prochie te nyenten te ghane, (om)dat de prochiepape den scamel const niet winnen en can.*¹¹⁸ De noodlijdende pastoors van het Brugse Vrije – en de omslachtige procedure om die situatie te verhelpen – zullen allicht geen uitzondering geweest zijn.¹¹⁹

Maar daarnaast staat het vast dat veel andere parochiepriesters aan hebzucht leden. Althans is het daarover dat er aanhoudend klachten waren van de gelovigen. Niet enkel Erasmus, die in zijn *Lof der Zotheid* de gierigheid en de geldzucht van de geestelijkheid hekelde,¹²⁰ zelfs inquisiteur Jacob van Hoochstraten legde al in

117 BRUGGE, *Stadsarchief*, Oud Archief, Reeks 173: Overleg 1565-1566, los stuk, brief van de koning van 6 juli 1566 en bijgevoegde stukken 8-10 augustus en september 1566.

118 BRUGGE, *Rijksarchief*, Nieuw Kerkarchief, nr. 373, f. 69v-70.

119 Zie vooral: A. HODŪM, 'Pastoors van het Brugse Vrije in de XVIe eeuw', in: *Album English*, Brugge, 1952, p. 177-198.

120 Hoewel we ons in wat volgt toespitsen op de parochiegeestelijkheid, kwam het euvel allicht voor in alle klassen van de clerus. Opmerkelijk is bijvoorbeeld de beschuldiging aan het adres van niemand minder dan de Fries Viglius Aytta van Zwichem, voorzitter van de Geheime Raad en de Raad van State, maar dan wel als proost van Sint-Baafs te Gent (sinds 1563). In de bijlage bij een brief van landvoogdes Margaretha van Parma aan Filips II, gedateerd 8 oktober 1564, heet het dat Viglius ongelooflijk inhalig is, de ringen, juwelen, vaatwerk, linnen, bedden, tapijten en andere meubelen van de Gentse proosdij geroofd en naar Friesland gestuurd heeft, en dat hij zich al het baar geld van de laatste abt van Sint-Pieters, namelijk zo'n 100.000 gulden, toegeëigend heeft. Margaretha nam de zaak zo ernstig op, dat ze

1524 de vinger op de wonde in zijn apologie van de heiligenverering: hij gaf toe dat veel gelovigen zich terecht beklaagden over de inheligheid van hun zielzorgers, maar zag daarin toch nog geen reden om zich van de kerkelijke riten en de heiligen- en relikwieverering af te keren.¹²¹ Landvoogdes Margaretha van Oostenrijk nam die aangelegenheid ernstig op. Aangezien volgens haar de afkeer van de *extorsions que les gens d'église en plusieurs endroits font aux laïcs* groot was, vroeg ze aan alle hoge gerechtsofficieren en stedelijke schepenbanken grondig onderzoek te doen naar afpersingen door geestelijken.¹²² Keizer Karel reageerde op zijn beurt door in een plakkaat van 16 april 1529 paal en perk te stellen aan de geldafpersingen van de Mechelse kapittels, parochiegeestelijken, kapelaans, kosteren en kerkmeesters.¹²³

In Vlaanderen dateert het eerste bekende optreden tegen een pastoor om de *abusen ende mesusen, ghecommiteert int bedienden ende administreren van zynder cure* van april 1526. Het was gericht tegen heer Daniël Regis (de Coninck?), pastoor van de Onze-Lieve-Vrouwekerk te Dendermonde. De Raad van Vlaanderen vond de aantijgingen zo bezwarend, dat hij advocaat-fiscaal François de Brune naar de officiaal van het geestelijk hof van Kamerijk te Brussel stuurde met het verzoek Regis uit zijn ambt te onttrekken en hem voorbeeldig te straffen.¹²⁴ In december 1529 was er te Aalst grote commotie ontstaan tussen enerzijds Andries de Coninck, pastoor van Sint-Maarten, en Willem Govaerts, beheerder van de goederen van de thesaurie van het bisdom Kamerijk, en anderzijds de kerkmeesters van Sint-Maarten. Eerstgenoemden beweerden recht te hebben op elk een vierde van de offergaven en de pen-

in een brief van 11 april 1565 de vorst nog eens aanspoorde Viglius al het gestolene te doen restitueren, aangezien de feiten groot publiek schandaal verwekten in Gent. L. P. GACHARD (ed.), *Correspondance de Philippe II sur les affaires des Pays-Bas*, Brussel, 1848, Deel 1, p. 319-320, 350.

121 JACOB VAN HOOCHSTRATEN, *Dialogus de veneratione sanctorum, 1524*, ed. F. PIJPER (Bibliotheca Reformatoria Neerlandica, 3), 's-Gravenhage, 1903, p. 432 e.v.

122 A. HENNE, *Histoire du règne de Charles-Quint*, Brussel-Leipzig, 1859, Deel 4, p. 335.

123 C. LAURENT en L. LAMEERE (red.), *Recueil des ordonnances des Pays-Bas*, 2e serie, Brussel, 1898, Deel 2, p. 556-559.

124 BRUSSEL, *Algemeen Rijksarchief*, Rijkselse bewijsstukken, nr. 446.

ningen van de ablutiewijn tijdens de hoogdagen. De kerkmeesters hadden op Pasen en Kerstmis 1529 al die gelden in de kerkrekeningen geboekt voor het betalen van de kosten van brood en wijn. Pastoor en beheerder trokken tot bij de Raad van Vlaanderen om hun gelijk te halen, en slaagden daar ook in.¹²⁵ De tarieven voor de kerkdiensten te Aalst en aan wie de betalingen toekwamen, werden vastgelegd bij sententie van de Geheime Raad van 22 oktober 1542.¹²⁶

Op 24 oktober 1534 droeg keizer Karel de president van de Raad van Vlaanderen op een grondig onderzoek in te stellen naar *plusieurs excèz, désordres, abus et choses non accoustumées*, begaan door de parochiepriesters van Brugge en het Brugse Vrije, waardoor de parochianen zich beroofd en verdrukt voelden.¹²⁷ Een aantal protesten en processen was daar het gevolg van.¹²⁸

Maar al met al bleef het nog vrij rustig rond deze aangelegenheid. Dat veranderde compleet in de jaren 50 en 60. In verschillende Vlaamse parochies gingen de gelovigen nu ongeremd in het verweer tegen hun al te inhagige pastoors en gingen ze met hun klachten zelfs tot bij het hoogste justitiehoven, namelijk de Raad van Vlaanderen in Gent of de Geheime Raad in Brussel. Zulke *démarches* zijn bekend vanuit onder meer Kortrijk,¹²⁹ Gent (tegen magister Jan Stalins, pastoor van de Heilig-Kerstkerk),¹³⁰ Brugge,¹³¹

125 GENT, *Rijksarchief*, Raad van Vlaanderen, nr. 7523, f. 450-451: Sententie 20 december 1530.

126 GENT, *Rijksarchief*, Aalst (kerkarchief), nr. 532.

127 *Analectes pour servir à l'histoire ecclésiastique de la Belgique*, 2e reeks, 7 (1892), p. 272.

128 BRUGGE, *Rijksarchief*, *Cumulus ecclesiasticus*, nrs. 1067-1068; zie ook nr. 2241 betreffende het decanaat Roeselare.

129 29 augustus 1552: KORTRIJK, *Stadsarchief*: Register van politique ordonnantiën, f. 1-4v.

130 2 mei 1554: GENT, *Stadsarchief*, Oud Archief, Reeks 95/16: Taneten bouck (1549-1554), f. 466.

131 19 september 1557: GENT, *Stadsarchief*, Oud Archief, Reeks 95: Tweeden bruynen boeck, f. 1-6, en BRUGGE, *Stadsarchief*, Oud Archief, Reeks 118: Secrete Resolutiën 1557-1565, f. 3v. Iets merkwaardigs was er aan de hand met drukker Pieter de Clerck. Op 20 januari 1559 (n.s.) moest hij voor de stedelijke schepenbank verschijnen op betichting van zonder consent een boekje te hebben gedrukt *vanden rechte vande prochiepapen*. Hij wist de rechtbank te overtuigen dat hij gewoon een opdracht had

Lochristi (tegen pastoor Niclays de Loose),¹³² Deerlijk (tegen pastoor Jan de Vroe),¹³³ Diksmuide,¹³⁴ Evergem (tegen pastoor Bartholomeus van Cromphout).¹³⁵ Met succes, want de overheden floten doorgaans de al te hebzuchtige priesters terug en legden telkens per parochie gedetailleerde tarieven op voor de verschillende kerkdiensten.¹³⁶ Het Brugse Vrije liet in 1564 of 1565 bij drukker Claeis vander Wauwe te Antwerpen zeshonderd boekjes drukken *inhoudende den taux ende sallaris vanden prochiepapien binnen den lande vanden Vrijen* en betaalde daar 17 s. gr. voor.¹³⁷

Het is opmerkelijk dat enkele pastoors zich zelf kantten tegen overdreven betaling van kerkelijke diensten. Maarten de Smet van Sleidinge zei op zijn preekstoel: . . . *die manniere van doene onder de priesters tot noch toe ghebruuct, en was niet oprecht. . . zy zochten al dat hare, ende niet tproffyt ende de salicheyt van haren schapen, alzo zy behoorden*. Hij weigerde nog verder te leven van het geld dat hem voor kerkelijke zaken betaald werd en aan eenieder die dit vroeg, wou hij de betaalde sommen teruggeven. Zijn collega van Vinderhout, Gillis de Meyer, wenste een einde te maken aan zijn missen, omdat die volgens hem een echte koopwaar geworden waren: de priesters droegen het misoffer niet op uit devotie, maar uit onverzadigbaar geldgewin.¹³⁸ Het betreft hier wel getuigenissen van twee parochieherders die in 1566 overgingen naar het calvinisme.

uitgevoerd van pastoor Gheraert Diericx, en werd op 26 januari uit de gevangenis ontslagen. BRUGGE, *Stadsarchief*, Oud Archief, Reeks 193: Bouc van den Steene 1558-1559, f. 51; Reeks 118: Secrete Resolutiën 1557-1565, f. 66v.

132 13 mei 1559: GENT, *Rijksarchief*, Bisdom Gent, B.2416 (oud nummer): Lochristi (kerk), correspondentie 1559-1784.

133 15 december 1559: GENT, *Rijksarchief*, Raad van Vlaanderen, nr. 7540, f. 460-462.

134 13 oktober 1563: GENT, *Rijksarchief*, Raad van Vlaanderen, nr. 8310, stuk 96.

135 15 november 1564: GENT, *Rijksarchief*, Raad van Vlaanderen, nr. 8311, stuk 49.

136 De arresten bevatten telkens de gedetailleerde tarieflijsten die voortaan dienden te worden toegepast.

137 BRUGGE, *Rijksarchief*, Brugse Vrije, nr. 304: Rekening augustus 1564-augustus 1565, f. 147. Zie: *Co(n)firmatie vande(n) articlen inhoudende de(n) taux vanden sallaris nopende tcelebreren vanden uutvaerde(n), administreren vanden sacramenten ende andre kerckelicke rechte(n) binden Lande vande(n) Vrijen en(de) appendansche van dien*. In-4°, 14 f. GENT, *Universiteitsbibliotheek*, Reserve 1294.

138 F. VANDERHAEGHEN, *Marcus van Vaernewyck*, Deel 2, p. 50-51, 114.

Geestelijken als slachtoffer van bedreigingen en doodslag

Het was niet enkel omwille van hun hebzucht dat geestelijken het soms hard te verduren kregen van hun parochianen. Ze waren ook wel eens het mikpunt van ruige gasten of ze raakten zelf betrokken in vechtpartijen, burenen- en caf eruzies.

Roeland de Hane liep in 1521/1522 een straf op om *certaines forches, rudesses et inieurlieuses parolles* te hebben begaan tegen zijn pastoor te Varsenare, namelijk een bedevaart en 70 p. parisis boete.¹³⁹ In 1526 kwamen een moord en een moordaanslag op geestelijken voor het hof van de Raad van Vlaanderen te Gent. Jacob vande Steene werd wegens doodslag op de pastoor van Machelen veroordeeld tot een boete van 80 p. parisis, geseling rondom de Vismarkt en een strafbedevaart naar Sint-Jacob in Galicië te Rome (3 juli 1526). Jan en Michiel Wouters kwamen er na hun aanslag op een priester en een monnik van het klooster van Boudelo te Sinaai lichter vanaf. Ze moesten enkel berouw tonen en de rechtbank om vergiffenis bidden (28 september 1526).¹⁴⁰ Nog omstreeks 1526 viel Thomas Hazaert pastoor messire¹⁴¹ Joos de Bels van Dranouter aan in de parochiekerk met de bedoeling hem te doden. Hij werd eerst voor tien jaar uit Vlaanderen verbannen, maar kreeg nadien intrekking van die ban mits het betalen van een boete van 9 carolusgulden.¹⁴²

Op 1 juni 1524 werd niemand minder dan jonkheer Adriaan Vilain, heer van Rasseghem en Sint-Janssteen, bij verstek voor vijftig jaar uit Vlaanderen verbannen omdat hij geweld had laten plegen op broeder Adriaan Thibault, pastoor van Wachtebeke. Die edelman had zijn dienaars naar Wachtebeke gestuurd om er de priester *levende ofte doot* te pakken te krijgen. Zij deden dat midden in de

139 BRUSSEL, *Algemeen Rijksarchief*, Rekenkamer, nr. 13.713: Rekening 1 maart 1521 (n.s.)-1 mei 1522, f. 30 v.

140 GENT, *Rijksarchief*, Raad van Vlaanderen, f. 235v-236, 286v-287v.

141 In de 16e eeuw werden priesters vaak met de titel 'sire', 'messire' of 'heer' aangesproken.

142 BRUSSEL, *Algemeen Rijksarchief*, Rekenkamer, nr. 48.640: Rekening van de souverain-baljuw 11 oktober 1527-10 april 1528 (n.s.), niet gefolieerd.

nacht, forceerden deuren en ramen, haalden de man van zijn bed, *hem rudelic tracterende, quetssende ende bloet latende*, voerden hem naar Assenede waar hij een nacht gevangen lag, en vervolgens tot bij de baljuw van Sint-Janssteen, die hem nog eens negen dagen opsloot. Vandaar werd Adriaan Thibault naar Wijk bij Duurstede (bij Utrecht) gevoerd en er uitgeleverd aan de heer van Boelare. Wat de heer van Rasseghem tot zoveel geweld had aangezet, wordt niet vermeld. Al na zes maanden kreeg de edelman intrekking van het banvonniss.¹⁴³

Zeger vander Straten, zoon van Adriaan, uit Asper kreeg een zware straf omdat hij zijn parochieherder *ghesleghen hadde tusschen dach ende nacht, (zo) dat hy danof cruepel ghinck*. Nog niet tevreden, was hij de priester die mis stond te doen aan het altaar komen bedreigen. Zeger werd op 9 augustus 1527 te Oudenaarde met roeden gegeseld en voor vijftig jaar uit Vlaanderen verbannen.¹⁴⁴ In de zomer van 1534 viel Sebastiaan van Speldoorne uit Lede in Gent op straat plots een nietsvermoedende priester aan, sloeg hem met zijn buks op de arm en dreigde hem dood te schieten. In het handgemeen dat daarop ontstond, pakte de aanvaller 's priesters mes af en verbrijzelde de schede. Aangezien het daarbij gebleven was, beperkte het gerecht zich tot verbanning van de woestaard.¹⁴⁵ Nog in Gent voelde heer François Ronse zich niet meer veilig nadat Lieven Pyls hem in december 1539 bij een uit de hand gelopen ruzie had toegeroepen: *Ic zoude hu een vust in hu kinnebacken gheven*, en ging zijn beklag doen bij het gerecht. Pyls kwam er met een ernstige waarschuwing vanaf.¹⁴⁶

Op 25 april 1539 kwam een zekere Michel, een kuiper afkomstig uit 'het Waalse land', de kapelaan van Heist in diens huis ver-

143 GENT, *Stadsarchieff*, Oud Archief, Reeks 212: Ballinc Boeck, f. 193. Intrekking van het banvonniss op 17 januari 1525 (n.s.) in: GENT, *Rijksarchieff*, Raad van Vlaanderen, nr. 7522, f. 65v-66.

144 OUDENAARDE, *Stadsarchieff*, Criminele zaken, processen, nr. 3. Vander Strate was gearresteerd door de assistent van de souverain-baljuw, maar als poorter van Oudenaarde eiste de schepenbank van die stad de berechting op.

145 GENT, *Stadsarchieff*, Oud Archief, reeks 212: Ballinc Boeck, f. 221.

146 GENT, *Stadsarchieff*, Oud Archief, reeks 214: Bouc van den Crime, f. 161.

moorden.¹⁴⁷ Vijf jaar later vermoordde Jacob Lindeman in een taveerne sire Jehan Hencke, pastoor van Houthave, en diens gezelschap. Hem werd de rechterhand afgehakt, waarna hij zijn leven onder het beulzwaard eindigde.¹⁴⁸ De kapelaan van Leffinge werd in mei 1558 gedood door Antheunis Quelriet.¹⁴⁹

Met de regelmaat van een klok werd Mannekensvere opgeschrikt door gewelddaden waarbij geestelijken betrokken waren. In 1539 maakte een getonsureerde klerk zich daar schuldig aan doodslag en sloeg daarna op de vlucht, waarop de rechtbank van het Brugse Vrije hem bij verstek voor vijftig jaar uit Vlaanderen verbande. Maar de bisschop van Doornik ging in beroep bij de Raad van Vlaanderen, omdat het berechten van een clericus enkel de geestelijke rechtbank toekwam.¹⁵⁰ In 1540 behandelde de rechtbank van de proosdij Sint-Donaas een voorval in een taveerne te Mannekensvere *staende te Viversbrugghe*. Tijdens een uit de hand gelopen cafétwist had Michiel Deux, alias Bestebroeder, kwetsuren toegebracht aan kapelaan meester Bauwen Hazebaert van Mannekensvere. Als vergelding weigerde zijn pastoor, Hubrecht vande Nelle, het toedienen van sacramenten aan de lokale parochianen.¹⁵¹ Ook uit latere feiten blijkt dat Mannekensvere tijdens de 16e eeuw een parochie van nogal ruige zeden was. Daar kwam op Sacramentsdag 1555 Sampsoen vanden Walle de pastoor tegen op straat, trok zijn mes en riep hem toe: *Heere en compt my niet te by, of ic steke hu in u pense*.¹⁵² En vanaf de tweede helft van de jaren 50 was Jan Hendrickx kapelaan te Mannekensvere. Zoals verder nog zal blijken, gedroeg hij zich als een echte driftkikker.

Op 3 oktober 1539 drong Bartholomeus van Oostacker bij nacht en ontij het huis van pastoor Jan Ryckaert van Oostwinkel binnen

147 BRUGGE, *Rijksarchief*, Brugse Vrije, nr. 278: Rekening 1538-1539, f. 53.

148 BRUSSEL, *Algemeen Rijksarchief*, Rekenkamer, nr. 13.716: Rekening 1543-1544, f. 17; nr. 3159: Rekening van de extraordinaire ontvangsten, 1544 (de verkoop van de goederen van Copkin Lindeman bracht 10 s. gr. op).

149 BRUGGE, *Rijksarchief*, Brugse Vrije, nr. 297, f. 67v.

150 GENT, *Rijksarchief*, Raad van Vlaanderen, nr. 7527, f. 324-325v, 1541: de bisschop werd door de Raad van Vlaanderen in het gelijk gesteld.

151 BRUGGE, *Rijksarchief*, Proosdij Sint-Donaas, nr. 102, 1, f. 25v, 19 juni 1540.

152 BRUGGE, *Rijksarchief*, Proosdij Sint-Donaas, nr. 1457, f. 34 v.

om hem te beroven, waarbij hij geen geweld schuwde.¹⁵³ Adriaan Boudins, zoon van Lambrecht, daagde in 1540-1541 voor diens huis sire Martin de Clerc van Oostkerke uit naar buiten te komen om hem een pak slaag toe te dienen. Een boete van 20 p. paris is moest hem tot inkeer brengen.¹⁵⁴ Omstreeks 1549 pleegde meester Lowys vanden Borre, chirurgijn te Wulvergem, herhaaldelijk geweld op de kapelaan van zijn parochie en diens meid. Hij dreigde hem te zullen doden terwijl hij voor het altaar stond en zijn huis in brand te zullen steken. Als straf werd hij op een schavot tentoongesteld en moest hij meegaan in de eerstvolgende processie te Wulvergem.¹⁵⁵ Pieter Withene had het in 1549 gemunt op Daniël Veerman, pastoor van de Onze-Lieve-Vrouwekerk te Brugge. Hem werd door het gerecht van Brugge verboden de priester nog langer met woord en daad te beledigen en aan te vallen.¹⁵⁶ Ook Jacques de la Boye, een wolwever uit Rijsel, kon zich niet inhouden toen hij onderweg naar Brugge een priester met zijn dienstmaagd tegenkwam. Misschien had hij toenadering gezocht tot de vrouw, maar had de geestelijke zich verzet: *Vilain presbitre, ce n'est pas lo vostre femme, vous ne l'avez pas espousé*, zo riep de Rijselaar. Vervolgens trok hij de geestelijke riem, beurs en schortkleed af en achtervolgde hem met een mes.¹⁵⁷ In april 1546 werden inlichtingen ingewonnen over Andries Baudins uit Veurne, een man die het vooral gemunt had op priesters en bij avond en nacht hun huizen binnendrong om hen te beroven.¹⁵⁸

In het explosieve saainijverheidsstadje Hondschote ging het er al eens brutaal aan toe, zoals later tijdens de godsdienstberoerten ten overvloede zou blijken uit het gewelddadige gedrag van her-

153 GENT, *Rijksarchief*, Raad van Vlaanderen, nr. 7527, f. 256v: Proces 18 juli 1541.

154 BRUSSEL, *Algemeen Rijksarchief*, Rekenkamer, nr. 13.715: Rekening 1540-1541, f. 3

155 BRUSSEL, *Algemeen Rijksarchief*, Rekenkamer, nr. 14.052: Rekening 24 september 1548-12 maart 1550 (n.s.), f. 13 v. Vermoedelijk betreft het hier dezelfde chirurgijn Lowys vanden Borre die we later terugvinden te Kwaadieper, waar hij in 1563 door inquisiteur Pieter Titelmans opgespoord werd op verdenking van ketterij. J. DECAVELE, *De dageraad*, Deel 1, p. 431.

156 BRUGGE, *Stadsarchief*, Oud Archief, Reeks 118: Secrete Resolutiën 1545-1552, f. 136 v, 15 november 1549.

157 BRUGGE, *Stadsarchief*, Oud Archief, Reeks 192: Verluyd Boeck 1537-1555, f. 286-288, 18 oktober 1555.

158 BRUSSEL, *Algemeen Rijksarchief*, Rekenkamer, nr. 14.051: Rekening 1546-1547, f. 13-13v.

vormingsgezinden tegen kerken, geestelijkheid en inquisiteur. Willem van den Damme en Pieter Revaert schreven in 1547 twee brieven naar pastoor Maillaert Ostin, waarin ze hem naar aanleiding van diens sermoen in de hoogmis uitscholden er met het afnemen van de biecht enkel op uit te zijn *zynen balg te vullen*; tevens trokken ze de geldigheid van de menselijke verdiensten in twijfel en dreven ze de spot met wat de parochieherder over de betekenis van wijwater en doopwater had gezegd.¹⁵⁹ Nog in Hondschote werd in het voorjaar van 1556 tot twee keer toe een priester aangevallen. Een groep jonge twintigers, onder leiding van François vanden Stalle, slenterde op Aswoensdag rond op straat. Toen ze de predikant die het sermoen in de Sint-Vaastkerk had gedaan, zagen buitenkomen, trokken ze hem bij zijn kap en zijn habijt, *in derisie van zynen gheestelicken staet*. Als straf werd Vanden Stalle enkele dagen op water en brood opgesloten in het *Zuuckerlaykin*, moest hij op Sinksen in zijn lijnwaad met een toorts van twee ponden in de hoogmis en de processie lopen, de wet om vergiffenis vragen en een boete van 30 p. parisis betalen. Jan de Pape had omstreeks 20 mei 1556 in de Hofstraat pastoor Colaert Tolet met een pak slaag bedreigd, en was hem 's anderendaags in de kerk tijdens de vespers komen zeggen *dat ghy hem den hals zoude afsteken ende priveren van zynen levene*. Hij moest blootshoofd in een zwart habijt en met een toorts van twee ponden in het hoogkoor van de kerk om vergiffenis bidden, en eveneens een boete betalen van 30 p. parisis.¹⁶⁰

Omstreeks Pinksteren 1563 ging kuiper Charles Persoon in Axel pastoor-deken Hermes Bukenole met de dood bedreigen, omdat die hem aangemaand had zijn Pasen te houden en gezegd had hem bij ontstentenis te zullen aanklagen bij het gerecht. Later verwondde dezelfde Charles Persoon kapelaan Pieter Coole van Axel met verschillende messteken na diens felle berisping over zijn onchristelijke levenswandel.¹⁶¹

159 HONDSCHOOTE, *Stadsarchief*, Reeks CC, 76: Rekening 1547, f. 7. Zie ook E. DE COUSSEMAKER, *Troubles religieux du XVIe siècle dans la Flandre Maritime*, 1560-1570, Brugge, 1876, Deel 4, p. 51-54.

160 HONDSCHOOTE, *Stadsarchief*, Reeks FF, f. 1-IV: 16 en 23 mei 1556.

161 GENT, *Rijksarchief*, Raad van Vlaanderen, nr. 722, f. 136.

Een ophefmakend proces om agressie tegen een priester werd in juli 1566 gevoerd in Gent. De dader was Pauwels Baten, een jongeman van 20 jaar. Hij was de jongste zoon van de humanist Bartholomeus Baten (Battus) uit Aalst, die wegens verdenking van ketterij in 1557 naar Rostock was uitgeweken, en broer van onder meer Lieven Baten, professor in de medicijnen en hofarts van Ulrich von Mecklemburg te Rostock, en Karel Baten, geneesheer te Hamburg en later *stadsmedecyn* van Antwerpen.¹⁶² De jonge Pauwels Baten was in dienst gegaan bij Pieter van Edingen, heer van Ophasselt, zoon van de geleerde Omaar van Edingen die een vriend en geestgenoot was geweest van Pauwels vader. Pieter van Edingens echtgenote was trouwens de doopmeter van Pauwels. Met medeweten van zijn baas wilde die op de tweede sinksendag 1566 een op voorhand beraamd plan uitvoeren. Van Edingen vocht een vete uit met Simon van der Muelne, pastoor van Ophasselt, en ook Pauwels Baten zelf wou wraak op hem nemen omdat hij destijds met zijn valse beschuldigingen oorzaak geweest zou zijn van de pesterijen tegen zijn vader te Aalst, de aanleiding tot diens vlucht. Onherkenbaar gemaakt door het aantrekken van de kleren van een andere dienaar, een zekere Gillis, en met vermomd gezicht wachtte hij om vijf uur 's morgens pastoor Van der Muelne op toen die al wandelend op een landelijke weg zijn brevier liep te lezen. Plots sprong Pauwels uit het korenveld, sloeg hem met een stok op het hoofd en brak zijn beide armen en benen, *danof hy zeer miserabelic gheleghen heeft ende alsnoch ligghende es*. Maar het opdoemen van een boerenkar maakte voortijdig een eind aan nog meer geweld. De priester werd in Gent toevertrouwd aan de stadschirurgijnen Silvester Moenins en Joos van Steerthem, die er hem weer goed bovenop wisten te helpen. Alleszins was hij nog helder genoeg van geest om de beide dienaars, Gillis en Pauwels, als eventuele daders aan te wijzen. Ze werden voor het hof van de Raad van Vlaanderen in Gent gedaagd. Een meisje kwam Gillis redden door te zeggen dat ze met hem wou trouwen. Pauwels Baten werd uiteindelijk als de ware schuldige aangewezen. Op 15 juli 1566 werd hij veroordeeld tot onthoofding met inbeslagne-

162 J. DECAVELE, *De dageraad*, Deel 1, p. 109-112.

ming van zijn goederen. Veel aanwezigen hadden kritiek op die terechtstelling, omdat de pastoor van Ophasselt toch enkel maar gekwetst was.¹⁶³

Ook kloosterlingen kregen het al eens hard te verduren. De abdis en de religieuzen van het klooster van Mesen namen het niet dat Nicasius vander Cruucen hen in juni 1550 in een taveerne van Mesen allerlei verwijten naar het hoofd had geslingerd over hun geslacht, hun waardigheid, hun afkomst en hun manier van leven, en spanden voor de Raad van Vlaanderen te Gent tegen hem een geding aan.¹⁶⁴ Of Vander Cruusens verwijten ergens op sloegen, is in dit geval niet na te gaan.

Op 7 november 1561 werd het klooster Engelandale van de jacopinessen (dominicanessen) buiten Brugge slachtoffer van een gewelddadige roofoverval, waarbij twee geestelijken werden vermoord en de ontvanger dodelijk gewond. Men pakte Lieven vanden Hecke uit Nieuwpoort op die voorkennis zou hebben gehad van de overval, en verder werd er informatie ingewonnen tegen Loys Adriaens, verdacht van medeplichtigheid. Maar ondanks een grondig onderzoek bleef voor de rest het brutale misdrijf in nevelen gehuld.¹⁶⁵

In de jaren 1567-1568 zouden geestelijken pas goed – en systematisch – het mikpunt worden van het geuzengeweld van Jan Camerlynck en zijn desperado's in het Westkwartier. Hetzelfde gebeurde opnieuw in 1572 in Oudenaarde en omgeving door de bosgeuzen van Jacob Blommaert. In beide regio's werden een vijftiental priesters het slachtoffer van moord of van zware, vaak sadistische verminking.

Onbetamelijk gedrag

Dendermonde kwam al eens in het nieuws met zijn pastoors. De reeds genoemde Daniël Regis van de Onze-Lieve-Vrouwekerk

163 GENT, *Rijksarchief*, Raad van Vlaanderen, nr. 7545, f. 465; F. VANDERHAEGHEN, *Marcus van Vaernewyck*, Deel 2, p. 26-28. A. VERHEYDEN, *Het Gentsche Martyrologium (1530-1595)*, Brugge, 1946, p. 32, beschouwt Pauwels Baten ten onrechte als een martelaar voor het protestantisme.

164 GENT, *Rijksarchief*, Raad van Vlaanderen, nr. 7534, f. 102-103v: Geding 25 februari 1551 (n.s.).

165 J. DECAVELE, *De dageraad*, Deel 1, p. 318, voetnoten 111 en 112.

maakte het in de uitoefening van zijn ambt zo bont, dat de Raad van Vlaanderen in 1526 aan het geestelijk hof van Kamerijk te Brussel vroeg hem uit zijn dienst te ontzetten.¹⁶⁶ Nog een pastoor van Dendermonde, heer Joos Coene, werd in de zomer van 1530 aangeklaagd als *een rouckeloos pape die niet goets vooren en hadde ende zoude eenen man verradelyc griefven zonder spreken*. De procureur-generaal van de Raad van Vlaanderen bemoeide zich met de zaak. Vier dagen, van 30 augustus tot 2 september 1530, had deurwaarder Cornelis de Crusere nodig om met assistentie van vier gerechtsdienaars uit Gent en nog eens vier van Dendermonde de man te arresteren. Pastoor Joos Coene werd immers verdedigd door zijn broer en een aantal kerkzangers die hadden laten weten: *Eist dat men ons broeder voert naer Ghendt, wy zullen doen dat in ons werdt*. De priester kon uiteindelijk meegevoerd worden naar Gent, maar werd daarop aan de kerkelijke rechtbank overgedragen.¹⁶⁷

Wat sire Jean van Ronneken, kapelaan van Onze-Lieve-Vrouwekerk te Doornik, in 1534 zo woedend had gemaakt op de geestelijke en wereldlijke elite van Kortrijk, is onduidelijk. Herhaaldelijk verspreidde hij in die stad *billetz fameux, cédictieux et infurieulx sur bons personnaiges, de gens d'église, nobles et bourgeois de ladite ville*.¹⁶⁸ Nog in Kortrijk, tijdens de Gentse opstand van 1539-1540 die repercussies had in de andere steden van het Gentse Kwartier, pleegde messire Jan Placckaert, priester-notaris, *certaines mesuz et délictz*. Na de komst van keizer Karel bekende hij misdaan te hebben en meldde hij zich vrijwillig bij de Kortrijkse justitie uit schrik voor *rigoureuse justice*.¹⁶⁹

166 BRUSSEL, *Algemeen Rijksarchief*, Rekenkamer, nr. 21.897: Rekening Raad van Vlaanderen 1526, f. 58.

167 BRUSSEL, *Algemeen Rijksarchief*, Rijkselse bewijsstukken, nr. 449: Rekening deurwaarder Raad van Vlaanderen augustus-september 1530.

168 BRUSSEL, *Algemeen Rijksarchief*, Rekenkamer, nr. 13.821: Rekening van de baljuw van Kortrijk april 1533-1534, f. 2v. De baljuw ging op 26 februari 1534 (n.s.) bij de Geheime Raad in Brussel vragen wat hem te doen stond, aangezien het hier een priester betrof.

169 BRUSSEL, *Algemeen Rijksarchief*, Rekenkamer, nr. 13.822: Rekening 1 november 1539-31 oktober 1541, f. 13v. De hoogbaljuw van Kortrijk liet instructies afgeven aan het geestelijk hof van Doornik.

In Gistel trad pastoor Jan de Mey zo gewelddadig op tegen zijn medepastoor Jan de Cocq en de andere clerici die een beneficium hadden in de Onze-Lieve-Vrouwekerk, dat niet het geestelijk hof, maar de burgerlijke rechtbank hem op 17 januari 1542 (n.s.) tot een boete veroordeelde.¹⁷⁰ Ontoelaatbare gedragingen vertoonde in 1563 sire Etienne Maes, pastoor van Handzame. Anthoine vanden Voorde kwam daarover getuigen.¹⁷¹

De pastoor van Ingelmunster, Franchois Kimpe, schuwde op zijn kansel het felle woordgebruik niet. Eens had hij zich in zijn preek laatlunkend uitgelaten over een aantal geloofspunten, reden waarom hij op 18 juli 1561 door de Raad van Vlaanderen naar het geestelijk hof te Brugge werd verwezen, met het verzoek tegen hem op te treden.¹⁷²

Zwaarwichtiger werd het als de burgerlijke overheid zelf in de aanval meende te moeten gaan tegen een kloostergemeenschap en daar effectief mistoestanden aan het licht bracht. Dat was in 1541 het geval in het Groeningeklooster van Kortrijk. Uit een onderzoek op last van de Brusselse regering zelf bleek dat de abdis zich lelijk misdroeg. Ze doste zich buitengewoon luxueus uit met zijde en juwelen, maar vooral woonde ze nooit de goddelijke diensten bij, noch ging ze zelf te biecht of te communie. De religieuzen kregen van hun abdis alleen maar scheldwoorden naar het hoofd geslingerd en bovenmatig strenge straffen opgelegd, in plaats van aanmoediging en hulp bij ziekte of andere noden. Aan de andere kant was de abdij dan weer een echte duiventil. De nonnen konden vrij uitgaan naar alle soorten feesten en vergaderingen, terwijl *de jour et de nuyt* mannelijke geestelijken en ook burgers in het klooster vertoefden, *au grand scandale de la maison*.¹⁷³

170 BRUSSEL, *Algemeen Rijksarchief*, Rekenkamer, nr. 21.911: Rekening 1542, f. 1 v.

171 BRUSSEL, *Algemeen Rijksarchief*, Rekenkamer, nr. 21.929: Rekening 1563, f. 48.

172 GENT, *Rijksarchief*, Raad van Vlaanderen, nr. 719, f. 180.

173 M. BAELEDE, 'Het ingrijpen van de centrale regering in het Groeningeklooster te Kortrijk (1541)', in: *De Leiegouw*, 4 (1962), p. 161-167.

Een gelijkaardig optreden was er al in 1517 geweest tegen 'erge' feiten begaan door kloosterlingen van de augustijnenorde in het godshuis van Sint-Jan ten-Dullen in Gent. De priorin of *meesterigge* en nog twee andere zusters maakten zich schuldig aan onduelbaar wangedrag door het dragen van kostbare, ter aarde slepende gewaden, gouden en zilveren ringen en zilveren riemen. Men liet bovendien toe dat geestelijken en leken van buiten de klooster-gemeenschap zich in de klooster-*stove* kwamen baden, er werden banketten gehouden waar er gedanst en gezongen werd, vreemden konden 's nachts ongehinderd het klooster in- en uitlopen, de broeders gingen buiten eten en drinken en kwamen vaak dronken terug thuis, er werd een loopje genomen met de kuisheidsverplichting. Tegen al die misbruiken werd op 14 januari 1517 (n.s.) opgetreden. Maar in 1547 was de tucht hier opnieuw zoek. Er bleek toen dat de mannelijke kloosterlingen drinkorgieën hielden onder elkaar of met de zusters en de proveniersters, ze trokken ook naar kermissen op de buiten en gaven daar door hun gedrag aanstoot aan de dorpsbewoners.¹⁷⁴

De moeilijke verplichting van het celibaat

Dat nogal wat priesters, zowel seculieren als regulieren, het niet al te nauw namen met de celibaatsplicht, was vaak voorwerp van spot, maar werd door de gelovigen toen doorgaans toch geredelijk aanvaard.¹⁷⁵ Sommige priesters waren gewoon gehuwd. Pas het Concilie van Trente en de toepassing van de besluiten ervan in de Nederlanden (in de praktijk maar vanaf het einde van de 16e, begin van de 17e eeuw) zouden moeizaam hieromtrent orde op zaken stellen.

Het fenomeen was natuurlijk niet nieuw. Overspel, concubinaat, defloratie begaan door geestelijken werden in principe door de kerkelijke officialiteiten behandeld en bestraft.¹⁷⁶ Vóór de oprich-

174 F. DE POTTER, *Gent van den oudsten tijd tot heden*, Gent, 1888, Deel 7, p. 152-156.

175 Zie bijvoorbeeld ook: A.J.A. BIJSTERVELD, *Laverend*, p. 362 en 379.

176 Zie voor de 15e eeuw: M. VLEESCHOUWERS-VAN MELKEBEEK (ed.), *Computus sigilliferi curiae Tornacensis. Rekeningen van de officialiteit van Doornik (1429-1481)*, 3 dln., Brussel, 1995. Het voorbeeld van Deinze tijdens de 15e eeuw in: W. PREVENIER

ting van de nieuwe bisdommen en de werking van hun geestelijke rechtbanken, is er voor de 16e eeuw daaromtrent in de archieven van de officialiteiten nog maar weinig onderzoek gedaan. Wel wordt door enkele zeldzame rekeningen van de officialiteit van Doornik, bewaard in de Archives Départementales te Rijsel voor de jaren 1519-1520, 1528-1529 en 1530-1531,¹⁷⁷ een uitzonderlijke inblik geboden in het wijd verspreide euvel bij de Vlaamse parochieclerus (hier het grootste deel van het graafschap Vlaanderen, met uitzondering van het Westkwartier, de Vier Ambachten en het Land van Aalst).

In het rekeningjaar 1 juli 1519-1 juli 1520 kregen de volgende priesters een straf opgelegd om overspel: magister Willem Plouvier van Wervik, Jan van den Erve van Deerlijk, Jan Matheusz van Nieuwkerke bij Oostburg, Joos Streeck en Jacob Lammins, beiden van Gistel, Gommarus Hardewyck van Stalhille, Pieter Velters van Westkerke, Pieter Clobbaert en Pieter Hendricx, allebei van Gaternisse, Andries de Voocht van Oostburg Sint-Catharinakerk, Gerard 't Kint van Zuienkerke, Joos Willebaert van Sluis Onze-Lieve-Vrouwekerk, Mathias Voet van Ettelgem, Jan Aqui en Jan Catelle, allebei van Brugge Sint-Walburgakerk, Matheus Coleri van Brugge Sint-Jacobskerk, Karel de Vos van Mannekensvere, Simon Zwaef van Adegem, Jan Vituli van Damme, Hendrik van der Haghen van Torhout, Karel Reysins van Leke, Adriaan Clayssone van Westkapelle, Richard van Hoorne van Kortemark, Cornelis Lammens van Wingene, Antoon Schuerlins van Slijpe, Joos Blanckaert van Gent Sint-Jacobskerk, Joos de Mota van Gent Sint-Christoffelkapel, Gillis Maelcamp van Mendonk, Willem van Wayenbeke van Anzegem, Willem de Puteo van Tielt, Jan Bercmost van Sint-Gillis-Waas, Pieter de Hond van Bachte,

en R. VAN EENO (red.), *Geschiedenis van Deinze*, Deinze, 2003, Deel 1, p. 351-352, 371-372. Voor de periode 1481-1570 zijn de archieven van de officialiteiten nog niet grondig onderzocht. Zie toch reeds: J. DE BROUWER, *De kerkelijke rechtspraak en haar evolutie in de bisdommen Antwerpen, Gent en Mechelen tussen 1570 en 1795*, 2 dln., Tielt, 1971-1972.

177 RIJSEL, *Archives départementales du Nord*, Reeks 14 G 101: Rekening officialiteit 1 juli 1519-1 juli 1520; Reeks 14 G 103: Rekening 1 juli 1528-1529; Reeks 14 G 104: Rekening 1 juli 1530-1 juli 1531.

Nicolaus Veranneman van Staden, Laurens Noys van Zele, Jacob van den Hecke van Ingelmunster, Jan van Dycke van Burcht, Jan de Dondere van Bassevelde, Jan Peter van Delft van Kieldrecht, Gillis de Vauchi van Gottem, Jacob le Gay van Izegem, Hubrecht Hoochbusch van Rumbeke, Jacob de Muelenaere van Ingooigem. Een apart geval was Jan van den Erve van Deerlijk: die werd gestraft om bezoek aan taveernes.

Voor het rekeningjaar 1 juli 1528-1 juli 1529 is de lijst van overpelige priesters: Olivier de Cruce van Deerlijk, magister Roger de Viel van Kortrijk, Arnulf Andries kapelaan van Bredene, magister Pieter Eywerwe en Filips Goese, beiden van Brugge Sint-Salvatorkerk, Jaspas de Witte kapelaan van Brugge, Joos Boghaert van Oostkerke, Jacob Jansone van Kortemark, Jan Matheusz van Nieuwkerke bij Oostburg (opnieuw!), Reginald Crepiel van Leke, Christiaan de Zaghere en Jan de Waghmakere, beiden van Mannekensvere, Pieter Landtheere van Koolkerke, Willem de Monte van Middelkerke, Pieter Moens van Astene, Jacob de Cuelenaere van Ingooigem, Roelandt van Vynct van Woutergem, Jan vander Haghe van Rumbeke, Anselm Clericq van Kaprijke, Joos van Belsele van Kruibeke, Augustijn van de Woestine van Beselare, Matheus van Hecke van Hooglede, Robert van der Borst van Nieuwkerken-Waas, Gillis Teerlinck van Zomergem, Pieter vande Voorde van Tielrode, Walter Reykin van Izegem, magister Jan de Colvenare *vicecureyt* van Staden, Pieter Cosaris van Gent Sint-Janskerk.

Een derde lange reeks is er voor het rekeningjaar 1 juli 1530-1 juli 1531: Merlinus Dael van Wervik, Olivier de Crane van Zwevegem, magister Jan de Hert van Menen, magister Jan Flameng kanunnik van het kapittel van Harelbeke, Joost Fockaert *vicecureyt* van Machelen, Leo de Agro van Wervik, Antoon van Lauwe van Burst, Wulfrand Reepers van Blankenberge, Jan Arijs kapelaan van Dudzele, Jan van Hille kanunnik van het kapittel van de Onze-Lieve-Vrouwekerk te Brugge (tweemaal), Jan Annoye *custos* van dezelfde kerk, Nicolaus Hoghervuerst van Brugge Sint-Kruis, Gijsbert Arnoldsz *vicecureyt* van Sint-Margarethapolder, Winnok Lammins van Oostkerke, Victor Mesdach (tevens *vagabundus*) en

Gregorius de Dumo, beiden van Middelburg in Vlaanderen, magister Daniël de Baedts van Eeklo, Angelus Baerts van Sluis Onze-Lieve-Vrouwekerk, magister Cornelius Scuute van Klemskerke, Gillis de Gryse kapelaan van Damme, Denijs Bodeloot van Gistel, Ghislenus Jans *chorista* van Oostende, magister Andreas Denemyn van Werken, Jan van Gryspeere van Ichtegem, Robert Flaneel van Brugge Sint-Walburgakerk, Willem de Brusco van Meulebeke, Filips Alaert kapelaan van Ursel, Joos van Daele van Bazel, Maximiliaan de Costere van Ruiselede, Filips de Buele kapelaan van Zele, Arnold de Kenert van Zwijndrecht, Gillis Teerlinck van Zomergem (opnieuw), Joos de Biete van Temse, Adriaan ver Moere van Rupelmonde, Rodolf Wille *vicecureyt* van Elverzele, Arsdinus van Hecke van Kanegem, Matheus van den Bussche van Oekene, Hendrik Crytsche van Kachtem, magister Jan van Gavere en Gillis de Vinea, allebei van Pittem, Jan Bechue van Gent Sint-Michielskerk, magister Jan de Colvenare van Staden (opnieuw). Een speciale vermelding kregen de pastoors Roger de Viel van Kortrijk, die verslaafd was aan het dobbelspel, Jeronimus Steencop van Oostende, die al een keer geëxcommuniceerd was, Antoon Hille van Stene, die een parochiaan verwond had, en Pieter Capelleman van Gent Sint-Janskerk, die zijn *subcustos* tot bloedens toe geslagen had.

De jaarlijkse lijst van overspeligen was dus nogal indrukwekkend, wat niet noodzakelijk betekent dat die parochiegeestelijken faalden in de uitoefening van hun ambt.

De vrij aanzienlijke verspreiding van overspel of concubinaat bij priesters wordt bevestigd door gegevens uit de nieuw opgerichte dekenij Ronse (bisdom Gent). In de jaren 60 leefde daar een derde van de parochiepriesters in concubinaat. Al in 1525 had het kapittel van Sint-Hermes te Ronse het nodig geacht drastische maatregelen te nemen tegen priesters die dingen deden die niet met hun waardigheid strookten. Een geestelijke die na 8 uur 's avonds aangetroffen werd in een taveerne of een verdachte kroeg, of al rondzwervend langs wegen en pleinen, of in ruzies, gevechten en baldadigheden gemengd was, mocht door de wereldlijke baljuw gearresteerd worden; bleef hij na een dag in de kerker te hebben

gezetten volharden in de boosheid, dan moest hij in handen van het kapittel worden overgeleverd om een straf te krijgen volgens de zwaarte van zijn misdrijf. Op 6 januari 1527 (n.s.) besliste het kapittel eens en voorgoed komaf te maken met *het venijn van overspel* met verdachte vrouwen, dat met de dag grotere proporties aannam. Alle beneficiarissen van de Sint-Hermeskerk moesten binnen de tien dagen een einde maken aan hun concubinaat, op straffe van verlies van hun beneficium.¹⁷⁸

Daniël van den Cautere, priester gewijd in 1526 en later pastoor van Kwaremont, leidde gewoon een leven als brave huisvader. Hij had zes of zeven kinderen. Pastoor Pieter de Neve van Sint-Kornelis-Horebeke had gedurende zijn hele pastoorschap van 1533 tot omstreeks 1569 drie opeenvolgende concubines, die hij onderbracht in een apart huis naast de pastorie. Bij de eerste had hij een zoon, Frans, die in Antwerpen ging wonen. De tweede schonk hem Jacob; die kreeg in 1563 de priesterwijding, werd met de titel van 'magister' pastoor in Sint-Maria-Horebeke, maar ging bij zijn vader inwonen. Bij de derde, Petronella van Cauwenberghe, kreeg Pieter de Neve in 1567 nog een kind. Deze concubine stond zowel hemzelf als zijn inwonende zoon Jacob ter beschikking. Niettemin schreef de deken over die Jacob De Neve als pastoor van Sint-Maria-Horebeke: *vir bonus*.¹⁷⁹

De hiernavolgende 'misdrijven' werden berecht door de burgerlijke rechtbanken, omdat men vond dat zij de openbare orde verstoorden. Zoals gezegd werd, behoorden overspel of concubinaat daar niet toe, omdat zij in het maatschappelijke leven min of meer gedoogd werden.

Een geval zoals dat van de tapijtwever Clays van Aps, alias Bolle, was dus eerder uitzonderlijk. In september 1546 waren hij en zijn gezellen 's avonds rond 9 uur op straat in Brugge een aantal geestelijken tegengekomen. Clays had één van hen herkend als overspe-

178 RONSE, *Rijksarchief*, Ronse (kerk), nr. 3: Cartularia Van Delen II, f. 131, 283.

179 J. DE BROUWER, *Bijdrage tot de geschiedenis van het godsdienstig leven en de kerkelijke instellingen in het Land van Aalst tussen 1550 en 1621*, Gent, 1961, p. 32-33, 35.

lige en hem toegeroepen: *Ghy verbrude pape, ic zal hu wel vynden.* Nadat de priesters een huis waren ingevlucht, bleef het schelden en dreigen voortduren.¹⁸⁰ Maerten de Pachtere ging nooit te biecht en zei in 1533 dat hij er zich voor hoedde bij zijn pastoor te Sint-Kruis-Brugge aan huis te gaan, want die zou kunnen denken dat hij kwam *omme zyn meisen te nemene.*¹⁸¹ Mathys Jacquignart uit Grevelingen meende te Brugge dan weer zijn profijt te halen uit het feit dat de priester die zijn huwelijk ingezegend had zelf getrouwd was. Toen hij in 1557 uit de echt wou scheiden, zei hij dat hem gezegd was dat dit zonder meer kon, *mits dat zy ghetraut waren van een ghehuwede priester, datter gheen huwelick en was voor God.*¹⁸²

Martine Wuete, afkomstig uit de omgeving van Doornik, werd in 1559 in de gevangenis van het Steen te Brugge verhoord over haar relatie met sire Julien, priester te Sluis. Ze zei hem al te kennen van toen ook hij nog bij Doornik woonde en met hem vijf kinderen te hebben.¹⁸³

De pastoor van Stekene kreeg het in 1565 wel erg te verduren van keurbroeder Cornelis Herdewel. Eerst was het tot een felle woordenwisseling gekomen tijdens de hoogmis, waarna Herdewel de priester bij zijn huis ging uitschelden: *De pape heeft twee joncwyfs, ic en hebber niet een, de pape mach zyn moeder doen up syn alderoneerlicxte.* Na de middag riep hij nog meer aantijgingen rond in de buurt: *Dese pape en heeft niet ghenouch aen twee hoeren, hy kust noch zyn ghebeueren wyfs.*¹⁸⁴

Niet alle priesterzonen groeiden uit tot een Erasmus. Sire Charle Herman, pastoor van Proven, had een zoon met de dezelfde

180 BRUGGE, *Stadsarchief*, Oud Archief, Reeks 192: Verluud Boeck 1537-1555, f. 188v, 22 september 1548, over feiten die zich twee jaar tevoren hadden afgespeeld.

181 BRUGGE, *Rijksarchief*, Découvertes, nr. 203ter: Crim(ineel) informaciebouv 1532-1538, f. 12 v, 15 maart 1533 (n.s.).

182 BRUGGE, *Stadsarchief*, Oud Archief, Reeks 193: Bouc van den Steene 1557, f. 104 v, 26 juni 1557.

183 BRUGGE, *Stadsarchief*, Oud Archief, Reeks 193: Bouc van den Steene 1558-1559, f. 71v, 2 juni 1559.

184 De rechtbank beboette de keurbroeder met 12 p. par. GENT, *Rijksarchief*, Land van Waas, nr. 1894, f. 51v-52.

naam. Charle jr. leerde het ambacht van kleermaker, maar ging in Hondschote wonen. Als uitbater van een taveerne had hij daar de bijnaam *Strontkin*. Er kwam bij hem allerlei ruig volk over de vloer, onder meer een zekere broeder Henry, een weggelopen religieus uit Kortrijk. Toen ook nog bleek dat hij logies had verstrekt aan wederdopers, werd hij in 1538 door de baljuw van de kasselrij Veurne gearresteerd. Zijn straf was dat hij op een schavot tentoongesteld werd met het zwaard van justitie boven zijn hoofd.¹⁸⁵

Sommige logies- of bordeelhoudsters maakten van geestelijken hun bijzonder doelpubliek. Dat was bijvoorbeeld in 1526 het geval met Lysbette Judemirke, herberguitbaatster te Aalst,¹⁸⁶ in 1527 met Kathelyne Bekaerts, die te Gent in haar woning bij het grauwezustershuis met haar klerikale klanten *vuul ravot ende bordeel* hield,¹⁸⁷ in 1528 met Jannekin Bloyaerts te Sint-Winoksbergen, die haar diensten 'aan huis' niet enkel op pastorieën, maar ook in kloosters ging aanbieden.¹⁸⁸ Een caféhoudster van Destelbergen werd in 1522 door haar klanten uitgescholden met de woorden: *Ghy papen hoere, gaet naer Ghendt ende doet u bekennen vande papen*.¹⁸⁹ In de zomer van 1533 schold Jan van Ertvelde van de Sint-Pietersheerlijkheid in Gent zijn moeder uit voor *papenhoe-re, de pestelencie moet u halen*.¹⁹⁰ Margriete de Pottere hield in de Hoogstraat te Gent een huis van oneer, waar onder meer geestelijken tot haar klanten behoorden. Ze werd op 10 oktober 1562 in de stadsgevangenis ondervraagd over een bizar voorval dat zich de dag tevoren in haar bordeel had voorgedaan. Twee niet met name genoemde priesters uit Brugge, ruwe klanten, waren eerst bin-

185 BRUSSEL, *Algemeen Rijksarchief*, Rekenkamer, nr. 14.043: Rekening 1538-1539, f. 9v-10v.

186 BRUSSEL, *Algemeen Rijksarchief*, Rekenkamer, nr. 13.568: Rekening baljuw Aalst en Geraardsbergen 1526, f. 3. Wegens haar armoede en op voorspraak van 'goede lieden' kwam ze er met een boete van 6 p. vanaf.

187 GENT, *Stadsarchief*, Oud Archief, Reeks 212: Ballinc-bouck, f. 206. Op 14 augustus 1527 werd ze voor 10 jaar uit de stad verbannen.

188 BRUSSEL, *Algemeen Rijksarchief*, Rekenkamer, nr. 48.640: Rekening souverainbaljuw 11 oktober 1527-10 april 1528, niet gefolieerd.

189 GENT, *Rijksarchief*, Raad van Vlaanderen, nr. 7521, f. 202 v: 13 september 1522.

190 GENT, *Rijksarchief*, Sint-Pieters, nr. 1396: Rekening van de proost 1533-1534 (n.s.), f. 4 v, 7 augustus 1533.

nengekomen, vervolgens de stad ingetrokken, maar kwamen terug, gewapend met *langhe rapieren* met de eis om uitleg over een pakje dat ze naar Brugge hadden laten sturen.¹⁹¹

Een zaak van vermeende losbandigheid van twee begijnen uit het begijnhof van Kortrijk werd in 1526 behandeld door de Raad van Vlaanderen te Gent. Zegheryne van Vrybusch en Cascyne vanden Banck waren in juni 1525 naar de Kortrijkse kermis gegaan, maar werden later op de dag aangetroffen bij Cascynes zuster, namelijk Beele vanden Banck, een *plaetse suspect*. Daar trof Loys van Calloen, stedehouder van de hoogbaljuw, ze aan op een zolderkamerdje, waar ze met drie priesters zaten te drinken. *Considererende dat zeere scandaleux was*, werd Jacob van Thielt, vicaris van de bisschop van Doornik, ingelicht. Die gaf opdracht de begijnen te arresteren, maar wat de priesters betrof behield hij zich het recht voor om zelf tegen hen op te treden. Langs de drukste straten van de stad, de Doornikstraat en de Oude Markt – waarbij ze verplicht werden hun kap open te laten –, werden de begijnen opzichtig naar de gevangenis gebracht. Daar werden ze zozeer mishandeld, dat Zegheryne in stervensgevaar verkeerde. Tegen die manier van doen gingen de beide dames zich beklagen bij de Raad van Vlaanderen. Op 29 februari 1526 (n.s.) werden ze in het gelijk gesteld.¹⁹²

De gelovigen gedoogden concubinaat of overspel bij geestelijken zolang ze er niet zelf de dupe van waren. In het omgekeerde geval kwam er hommeles van. In april 1518 ging de man van Elisabeth Tspaens zijn beklag doen bij de justitie, omdat heer Jacob de Hont, pastoor van Sint-Pauwels-Waas, hem niet enkel een deel van zijn goederen, maar ook zijn vrouw afhandig had gemaakt. Elisabeth werd door de baljuw van het Land van Waas aangehouden, naar Rupelmonde overgebracht en na ondervraging voor tien jaar uit Vlaanderen verbannen.¹⁹³ Jan Caluwaert uit Oostende nam het niet dat zijn vrouw Elisabeth een verhouding begon met

191 GENT, *Stadsarchief*, Oud Archief, Reeks 214: Bouc van den Crime 1562, f. 314.

192 GENT, *Rijksarchief*, Raad van Vlaanderen, nr. 7522, f. 191v-192v.

193 BRUSSEL, *Algemeen Rijksarchief*, Rekenkamer, nr. 14.463: Rekening baljuw Land van Waas, 1518, f. 11v.

sire Jeronimus Steencop (die reeds in 1530-1531 gestraft was om overspel, zie hoger). Hij had haar daarom de neus afgesneden. De overspelige Elisabeth mocht drie jaar lang Oostende niet verlaten, maar haar echtgenoot had haar vergevensgezind weer in huis opgenomen. Spoedig echter herbegon de relatie met de priester, reden waarom de vrouw voor een periode van tien jaar verbannen werd. De ban werd nadien ingetrokken, maar toen ging ze er met Steencop helemaal vandoor. Ze werd gearresteerd in Veurne, en daar haar man haar nu niet meer terug wou, werd ze op 15 april 1537 (n.s.) voor tien jaar uit Vlaanderen verbannen.¹⁹⁴ Nog in de jaren 30 slaagde de man van Jozyne Neels uit Rupelmonde er maar niet in zijn vrouw een eind te doen maken aan haar relatie met de plaatselijke pastoor. Ondanks *pluisieurs fois et après def-fence à elle faicte*, had Jozyne buiten haar huwelijk al drie kinderen met hem.¹⁹⁵ Maar ook mannen konden gestraft worden als ze hun vrouw toestonden seks te hebben met priesters, zoals Jan Simoens in 1564 overkwam, wiens echtgenote een relatie had met heer Jan Obrecht van Axel.¹⁹⁶

Zwaarder werd getild aan seksuele misdrijven van 'onnatuurlijke' aard. Hoewel er op dat vlak misschien niets aan de hand was, vocht Andries Eggremonde van Mespelare jarenlang een vete uit met zijn pastoor Jan Boele. Niet alleen hemzelf, maar ook diens zontje Hannekin Boele had hij eens ernstig verwond, zodat er bloed vloeide. Vooral verweet hij de pastoor aanhoudend zijn onverbeterlijke sodomie (indien dat bewezen geweest was, zou de pastoor allicht gestraft geworden zijn!). Om nog andere geweld-daden, zoals het beschadigen van 's pastoors bootje in de Dender, het afsnijden van de staart van diens koe, huisbraak en zelfs doodsb bedreigingen aan zijn adres, werd Eggremonde op vraag van de moegesarde geestelijke door de Raad van Vlaanderen op 5 maart 1529 (n.s.) gestraft.¹⁹⁷

194 BRUSSEL, *Algemeen Rijksarchief*, Rekenkamer, nr. 14.041: Rekening Veurne 1536-1537, niet gefolieerd (15 april 1537).

195 BRUSSEL, *Algemeen Rijksarchief*, Rekenkamer, nr. 14.344: Rekening 1530-1538, f. 22.

196 AXEL, *Stadsarchief*, Oud Archief, nr. 504, 23 januari 1564 (n.s.).

197 GENT, *Rijksarchief*, Raad van Vlaanderen, nr. 7523, f. 105v-108v.

Roemrucht is het pedofiëmisdrif van de befaamde polyfonist Nicolas Gombert (ca. 1495-ca. 1560), geboren in La Gorgue. Hij wordt beschouwd als een van de meest invloedrijke en vermaarde 'Vlaamse' polyfonisten van de generatie na Johannes Ockeghem. Als kanunnik kreeg hij door toedoen van keizer Karel prebenden onder meer in Kortrijk, Doornik en Béthune. Vanaf omstreeks 1529 was hij in de keizerlijke Capilla Flamenca knapenkorleider (*magister puerorum*). In 1540 werd hij schuldig bevonden aan de aanranding van een jongen die onder zijn hoede stond, en daarom veroordeeld tot dwangarbeid op de galeien. In 1547 kreeg hij gratie, maar een terugkeer naar het hof werd hem niet meer toegestaan.¹⁹⁸

In Brugge kwam de schoolrector van de kapittelschool van Onze-Lieve-Vrouw, magister Franciscus Schilt, in de lente van 1539 in opspraak. Op 6 augustus daaropvolgend werd hij uit zijn ambt ontzet op verdenking van contacten met een jong meisje, na zich toegang te hebben verschaft tot haar kamer. Verder was hij bij dag en bij nacht in burgerkleren gezien op verdachte plaatsen in de stad, en tevens liet hij na mis te lezen.¹⁹⁹

Nog een zaak van vermeende pedofilie kwam op 28 juni 1555 aan bod in de rechtbank van Sint-Donaas te Brugge. Jan Oste, pastoor van Vlissegem, werd er door François Denys van beschuldigd zijn nichtje Barbelken, 13 à 14 jaar oud, bij zich in huis te hebben gehaald en er geprobeerd te hebben haar te verkrachten. De feiten konden echter niet bewezen worden.²⁰⁰ In december 1558 werd het Brugse gerecht geconfronteerd met een priester, een zekere Philips, die regelmatig het bed deelde met knapen: onder meer met Fransen van Dale, zoon van wolwever Willem, 19 jaar oud, en met Willem de Clerck, 14 à 15 jaar oud, wiens vader, zonder beroep, afkomstig was van Astene. De priester bekende gewillig, maar zei te zijner vergoelijking dat met zijn jaarinkomen van slechts 6 p. gr. hij zich

198 G. NUGENT en E. JAS, 'Nicolas Gombert', in: L. MARCY (red.), *Grove Music Online*, Oxford, 2007.

199 A. DE WITTE, 'Scolastri en rectores scholarum aan de O.L.Vrouw-kapittelschool te Brugge (ca. 1480-1553)', in: *Handelingen Emulatie Brugge*, 99 (1961), p. 272-273.

200 BRUGGE, *Rijksarchief*, Sint-Donaas, nr. 1457, 1555, f. 38v, 28 juni 1555.

geen *meysen* kon veroorloven, en daarom *altemets een knechtkin neemt die hem zyn dinghen doet*.²⁰¹

Hoe het er in de besloten gemeenschap van kloosters toeging, kwam maar zelden in de openbaarheid. Binnenshuis had men daar zijn eigen regels voor. Op het provinciaal kapittel van de dominicanen te Zierikzee in 1525 werd beslist dat er in elk dominicanenklooster twee aparte kerkers moesten zijn om er broeders die zich misdroegen in op te sluiten.²⁰² Van de kloosterkerker van de dominicanen te Gent geeft Marcus van Vaernewyck in 1566 een hallucinante beschrijving: *tschenen rechts (echte) hondecoten te zijne*. Volgens sommige geruchten zou daarin een kloosterling die in zijn preken ketterse uitspraken had gedaan wel twintig jaar opgesloten hebben gezeten. Tevens sprak Van Vaernewyck zijn afschuw uit voor de kastijdingsmiddelen in het dominicanenklooster: *Tes wel waer, dat ten Predicheeren een deel roeden vonden waren, moghelic om die jonghers ende ander te castijden, int capittel, zij zegghen wel van ij langhe ontsienlicke roeden, daer inde sommige spellen ende haeckskins ghecromt waren zeer tijrannelic*. Hij verheelt zijn afkeer niet voor zulke praktijken, omdat de kloosterlingen voor hun staat, onder meer inzake kuisheid, toch wel veel opofferen: *Zij moeten haren wille onder eens anders bughen, al haer ghoet ende vrienden verlaten, met een simpel cleet ghaen, zuverheijt onderhouden, ende boven dien bespot ende veracht vander weerelt wesen. Als zij zieck ende onlustich zijn, qualic ghetouft zijn, waeraf gheen hende en es, dan die bitter doot ende dat afghescheeden graf. Zal ijemant om zulk een leven te blijven bezitten, ander in carkeren steken?*²⁰³

Bij de dominicanen van Brugge trad men omstreeks 1545, blijkens het getuigenis van Barbelken, echtgenote van Joos Donghers, nog

201 BRUGGE, *Stadsarchief*, Oud Archief, Reeks 193: Bouc van den Steene 1558-1559, f. 35-38v, december 1558.

202 S.P. WOLFS (ed.), *Acta capitulorum provinciae Germaniae Inferioris Ordinis fratrum praedicatorum*, 's-Gravenhage, 1964, p. 68. Uit dezelfde kapittelakten vernemen we dat twee weggelopen broeders van het klooster van Brugge tevergeefs opgespoord werden om ze te kerkeren: Walter van Kortrijk in 1528, Jacob de Scaepere (ingekleed op 2 mei 1530, geprofest op 2 mei 1531) in 1545. *Ibidem*, p. 94, 176.

203 F. VANDERHAECHEN, *Marcus van Vaernewyck*, Deel 1, p. 181-182.

drastischer op. Zij vertelde voor de Brugse schepenbank dat de dominicanenbroeder Bernaert, die bij haar thuis logeerde, haar gezegd had *dat die van zyn clooster al bouwen waren*, vooral één kloosterling in het bijzonder *omme dieswille dat hy hem onder tdecxsel van hem te doen ghenesen vande ghescuerthede beede zyn knoppen hadde ghedaen offsnyden, om dat hy drie bastaerden ghehadt hadde*.²⁰⁴

Waar er in gemeenschap geleeft wordt, is gevaar voor promiscuïteit allicht niet weg te denken. Dat was al door Sint-Benedictus onderkend. In zijn regel, hoofdstuk 22 over hoe de monniken behoren te slapen, staat: elk in een afzonderlijk bed, gekleed en omgord, de jongere broeders niet bijeen, maar tussen de ouderen in, en er moet de hele nacht een lamp branden.

In Brugge, tijdens het beruchte proces tegen homoseksuele grauwbreders, zei broeder François de Voughenaere (die op de brandstapel zou worden terechtgesteld), dat het tussen hem en een confrater tijdens hun noviciaatstijd omstreeks 1558-1560 allemaal vrij onschuldig begonnen was bij het kaartspel. De winnaar mocht de verliezer op de blote billen slaan, maar het liep uit de hand, zodanig dat de ene bij de andere *daer naer zyne mannelicheijt in zyn fundament ghesteken had of tusschen zyn beenen ghesteken cum emissione seminis*. Eén van de betichten verklaarde toen ook dat hij zich nooit aan sodomie zou hebben schuldig gemaakt, had hij *altements moghen naer een vrouwe ghaen zyn in stede. . . maer en mochten noyt uytghaen*. Wie berouw had over zijn onkuisheid en aandrang voelde om ze te gaan biechten, moest op geen belangstelling rekenen, laat staan ondersteuning. Broeder Maarten Revelaere (ook hij werd daarop verbrand) zei dat hij en zijn medenovicen destijds geen enkele troost ontvingen in de biechtstoel; ze kregen gemakkelijk absolutie voor hun ontucht, met als penitentie enkel het bidden van een *Miserere* of iets anders onbenulligs. Overigens verneemt men uit de processtukken dat er

204 BRUGGE, *Stadsarchief*, Oud Archief, Reeks 170: Wettelyke informatiën 1542-1547, f. 114.

ook in het Brugse grauwbroedersklooster een kerker was waarnaar schuldig bevonden broeders, na tot bloedens toe te zijn geselsd, tot levenslange opsluiting op water en brood konden verwezen worden.²⁰⁵

Opstandige, gewelddadige en verlopen priesters

Verlopen geestelijken of andere die een gewelddadig gedrag vertoonden of zich misdragen hadden, vielen af en toe in handen van het gerecht, en bijgevolg vernemen we dan iets over hun perceptieën.

Rond Nieuwjaar 1528 pleegde Jan van Hecke, pastoor van Vinkt bij Deinze, doodslag op zijn *joncwylf* (meid) Maeye van Berlaeye. Zijn goederen werden verbeurdverklaard, waarna op 7 januari 1528 (n.s.) de baljuw en de schepenen van het Land van Nevele, samen met enkele parochianen van Vinkt, ter plekke een inventaris van zijn bezittingen gingen opmaken. Enkele dagen later, evenwel, tekende Oudenaarde beroep aan bij de Raad van Vlaanderen, omdat Jan van Hecke (buiten-)poorter was van Oudenaarde en die stad het privilege van niet-confiscatie bezat. Dankzij dit geding is in het Stadsarchief van Oudenaarde de lijst van de inboedel van het pastoorshuis te Vinkt bewaard, die ons een unieke inblik biedt in het bescheiden leven op een pastorie van een klein dorp.²⁰⁶

In Izegem werd in 1536 een verlopen priester opgepakt. Het was sire Pieter de Gheldre, afkomstig van Antwerpen. De beschuldigingen waren niet mis: sodomie, doodslag, valsmunterij en het spelen met valse teerlingen. Samen met een kompaan was hij enige tijd voordien ook in Veurne al eens aangehouden, maar

205 BRUGGE, *Rijksarchief*, Découvertes, nr. 203: Examinaciebouck 1568-1596, f. 65-68v. Over de sodomieprocessen te Brugge en Gent in 1578, zie: J. DECAVELE, 'Ontuchtige monniken op de brandstapel in Brugge en Gent in 1578', in: IDEM, *De eerste protestanten*, p. 241-264, hier in het bijzonder p. 242, 256-257.

206 OUDENAARDE, *Stadsarchief*, Criminele zaken, Processen, nr. 4, 13 januari 1528 (n.s.). In de pastorie bevonden zich zeven Latijnse boeken, maar voor de rest sobere huisraad, gebruiksvoorwerpen, kledij en voedselvoorraad binnenshuis, op zolder, in de schuur, op het hof en in het bakhuis. Er was maar één bed, namelijk in *sjoncwylfs camerken* met daarnaast een *cafzack* waarop het lijk gelegen had.

daar weer vrij geraakt.²⁰⁷ Bij zijn arrestatie te Izegem door hoogbaljuw Loys van Ghistele en de schout van Kortrijk bood hij zo heftig weerstand, dat de gerechtmagistraten de hulp moesten inroepen van een groot aantal assistenten. Hij werd opgesloten in het kasteel van Ingelmunster en 's anderendaags naar de gevangenis van Kortrijk overgebracht. Daar begon er een grootscheeps onderzoek. Men won informatie in te Brugge, de plaats waar hij het laatst verbleven had. Spoedig bleek dat hij tot een bende behoorde waarvan enkele leden te Gent, Antwerpen en Brussel om valsmunterij terechtgesteld waren. Bijgevolg werden er ook daar inlichtingen gehaald, en verder nog te Diksmuide, Nieuwpoort, Veurne en Oostende. Vooral de brieven uit Antwerpen waren zeer belastend. Hoe de hele rechtsgang afgelopen is, kunnen we niet achterhalen. Er volgde immers een onontwarbare procedureslag tussen enerzijds Pieter Bourgeois, promotor van het geestelijk Hof van het aartsdiaconaat Brugge, die de bevoegdheid in deze zaak opeiste omdat het een priester betrof, en anderzijds het gerecht te Kortrijk dat sprak van een 'voorbehouden geval', namelijk valsemunterij, en dat was een burgerlijke bevoegdheid.²⁰⁸

In Gent werd in september 1538 de priester Jan Gheens, afkomstig uit Ekeren, opgepakt. Hij had een kapelanij te Elshende op Zuid-Beveland bediend, hetgeen hem jaarlijks 5 à 6 p. gr. opbracht. Maar die inkomsten waren weggevallen door de Sint-Felixvloed van 1530 waarin het dorp verloren ging. Sinds Kerstmis 1536 had hij geen mis meer gedaan en was hij gaan rondzwerven. Zijn brood verdiende hij door in Engeland linnen lakens te gaan verkopen. Rond Nieuwjaar 1538 was hij het Kanaal weer overgestoken met

207 BRUSSEL, *Algemeen Rijksarchief*, Rekenkamer, nr. 14.040: Rekening Veurne 1535-1536, zonder folionummering.

208 BRUSSEL, *Algemeen Rijksarchief*, Rekenkamer, nr. 13.822: Rekening baljuw Kortrijk 1536-1537, f. 17-19. De promotor van de geestelijke rechtbank wendde zich voor het verkrijgen van zijn gelijk tot de Raad van Vlaanderen in Gent. Tegen het arrest van die Raad, dat uitlevering aan hem gelastte nadat het delict was vastgesteld door de wet van Kortrijk, maar tevens de gevangenskosten verdeelde, ging de promotor in hoger beroep bij de Grote Raad van Mechelen. Daar werd het beroep op 10 november 1536 ongegrond verklaard. J.T. DE SMIDT en J. VAN ROMPAEY (red.), *Chronologische lijsten van de Geëxtendeerde Sententiën berustende in het archief van de Grote Raad van Mechelen*, Brussel, 1979, Deel 3, p. 262-263.

brandewijn, maar die was hem door de markgraaf van Antwerpen afgepakt. Sinds halfvasten 1538 woonde hij in Gent met een vrouw bij wie hij kinderen had. Hij werd er gearresteerd wegens diefstal. Nog in Gent kwam enkele maanden later sire Jan Rose, priester van Pernis (bij Rotterdam), voor de schepenbank *ter causen van zynen dissoluten levene ende ledichanc*. Het waren de dienaars van de armenkamer die alarm geslagen hadden toen ze in een Gentse taveerne door de dronken priester, die zich daar in het gezelschap van vrouwen bevond, *met bloeten messe* bedreigd werden. Het gerecht zag af van verdere procedures tegen Rose omwille van zijn priesterlijke staat, maar eiste dat hij Gent en Vlaanderen zou verlaten en zich bij zijn eigen geestelijke rechtbank zou aangeven.²⁰⁹

Minder omslachtig ging men om met een man die de souvereinbaljuw op 27 augustus 1537 om landloperij gevangengenomen had. Hij bleek een voormalige minderbroeder uit Gent te zijn. Religieuzen van het Gentse klooster kwamen hem ophalen, trokken hem zonder veel omhaal een pij aan en leidden hem in hun convent.²¹⁰ Precies hetzelfde overkwam Guillaume de Hont, een dominicaan uit Rijsel die als vagebond in lekenhabijt werd opgepakt te Bevere bij Oudenaarde. Hij werd gewoon teruggestuurd naar zijn klooster te Rijsel.²¹¹

Volgens informatie ingewonnen door de baljuw van Sint-Winoksbergen omstreeks 1544 was Jan Lammen (elders: Lummenen), bijgenaamd 'de Paus', afkomstig uit Rekspoede, weggelopen uit het klooster van de Drievuldigheid te Hondschote. Hij had zich aangesloten bij een bende moordenaars en rovers. Zij hadden onder meer 's nachts een gewapende overval gepleegd op de pastoor van Herzele en er een aanzienlijk geldbedrag van 2 à 300 p. gr. buitgemaakt. Met twee van zijn companen werd Jan Lammen gevangengenomen in een taveerne te Gijverinkhove. De

209 GENT, *Stadsarchief*, Oud Archief, Reeks 214: Bouc van den Crime 1538-1539, f. 10, 68v.

210 C. VAN DER MEERSCH (ed.), *Memorieboek der stad Ghendt, 1501-1737*, Gent, 1854, Deel 2, p. 119.

211 BRUSSEL, *Algemeen Rijksarchief*, Rekenkamer, nr. 13.613: Rekening 1 januari-31 december 1565, f. 15-15v.

beide trawanten werden te Sint-Winoksbergen terechtgesteld. Met Lammen zelf wou de baljuw zich niet moeien omdat hij een geestelijke was, maar in afwachting dat hij nieuws kreeg van het geestelijk hof van wat er hem te doen stond, werd de man door bendeleden met geweld uit zijn gevangenis bevrijd.²¹²

Nogal wat ophef maakte in Gent in 1556 het geval van meester Pierre Pionsaile uit Rijsel, 28 jaar oud, als *magister artium* gepromoveerd bij een zekere meester Michel Athensis. Na zijn priesterwijding in 1551 had hij in de Sint-Mauritiuskerk te Rijsel gestaan, maar in januari 1556 hield hij op met mis te doen. Hij trok naar Rome, vanwaar hij in maart 1556 terugkwam om te Brugge in dienst te gaan bij een zekere meester Franchois. Op zijn pleisterplaats onderweg in Gent ging hij logeren bij bordeelhoudster Kathelyne Cambier, vrouw van Hubrecht Hubloy. Hubrecht had, naar zijn zeggen, de Rijselse priester al het jaar tevoren in Brussel leren kennen, waar hij rondliep in wereldlijke kleren. In het Gentse bordeel raakte Pierre Pionsaile verliefd op een meisje. Toen het gerecht zich op 13 juni met zijn zaak bemoeide, verklaarde de deerne *dat indien datse wist dat dees meester Pieter priester ware, zou hem verlaten*.²¹³

Rond Lieven de Mey, eerst pastoor van Willemskerke en vicepastoor van Menotene (de beide dorpen tussen Hoek en Terneuzen verdwenen tijdens de stormvloed van 1586), later vicepastoor van Beoostenblij bij Axel, bleef het ruim 30 jaar lang rommelen. Volgens Antheunis Heuse maakte hij in 1563, *renunzierende zyn priesterschap, zeggende: paep af*, het als echte geweldenaar erg bont in Beoostenblij: *Heer Lieven, droncken synde, es een uitsinnich mensche die een yghelick iniurerende, den heel gebuerte verstoort, loopende met upstekers naer een yghelick, dreeghende diversche persoonen te evaderen ende grieven up hueren lyve*.²¹⁴ Al

212 BRUSSEL, *Algemeen Rijksarchief*, Rekenkamer, nr. 14.048: Rekening Sint-Winoksbergen 1543-1544, f. 12-14, 22v; RIJSEL, *Archives départementales du Nord*, reeks B.5861: Rekening Sint-Winoksbergen 1545-1546, f. 32.

213 GENT, *Stadsarchief*, Oud Archief, Reeks 214: Bouc van den Crime 1555-1561, f. 26. Omwille van de priesterlijke staat van de betrokkene werd zijn zaak ook hier doorverwezen naar de kerkelijke rechtbank.

214 AXEL, *Stadsarchief*, Oud Archief, nr. 506.

30 jaar tevoren waren de kerkmeesters van Menotene zozeer ontzet geweest over het gedrag van Lieven de Mey, dat ze de kerk voor hem gesloten hielden. Uiteindelijk moeide de officiaal van het bisdom Utrecht zich toen met de zaak met het bevel hem te arresteren *waer ende in wat plaetsen ghy hem zult connen ghecrighen om vanghen, al waert ooc up ghewyde ende gheprevilegieerde plecken.*²¹⁵ Hoe hij nadien toch weer in Beoostenblij kon terechtkomen, hebben we niet kunnen achterhalen.

Een echte driftkikker was Jan Hendrickx uit Alveringem. Na zijn studie van de *artes liberales* te Leuven was hij achtereenvolgens kapelaan van zijn geboortedorp en van Mannekensvere. Na ondergedoken te zijn in het Westkwartier en vervolgens in Londen en Emden te hebben vertoefd, was hij einde 1561 weer in zijn geboortestreek. Daar overkwam hem een hachelijk avontuur. Het begon in Nieuwpoort, waar hij een schipper bereid had gevonden hem 's anderendaags mee te nemen naar Gouda. In afwachting was hij zinnens de nacht door te brengen in de herberg *In de Ingel*. In de keuken zat daar een heel gezelschap, onder wie de stadhouder van de baljuw van Nieuwpoort. Tot Jan moest betalen voor het genuttigde avondmaal en de omzittenden zagen dat hij een rijk gevulde beurs had. Hoe hij dan wel aan al dat geld kwam, zo was de vraag van de gerechtsambtenaar. *Ik track mij snijder huut, ic hadde hem gequetst, hadde hij mij niet laten gaen*, zo vertelt Jan, waarop de baljuwsassistent zijn rapier in aanslag bracht. Met assistentie van de opgeroepen cipier werd Hendrickx daarop naar de gevangenis van Nieuwpoort overgebracht. *Sij sloegen mij twee boeijen aen ende staecten mij daer men dieven ende moeders lecht*. Al zijn vertrouwen stelde hij nu op Charles Heeve, burgemeester van Nieuwpoort, maar afkomstig van zijn eigen geboortedorp Alveringem. In de gevangenis werd hij inzake verschillende geloofspunten verhoord op last van de hoogbaljuw. Hier komen we te weten dat Jan Hendrickx getrouwd was met zijn *goeijken*. Jans broer Christiaen kwam zich zijn lot aantrekken en huurde daartoe

215 GENT, *Rijksarchief*, Raad van Vlaanderen, Varia D, nr. 3028, f. 147, 298-298v, 12 oktober 1532 en 28 april 1535.

een *groot practijsijn*, een belangrijk advocaat in en paaide de baljuw en diens stadhouder met *een groote somme gelde*. Hij betaalde ook de gevangeniskosten met nog wat bovenop, en verklaarde zich bereid aan Jan onderdak en levenslang onderhoud te verschaffen op voorwaarde dat hij in het land bleef. Allicht door toedoen van burgemeester Heeve werd de uitgelopen priester niet aan een kerkelijke rechtbank overgeleverd, hetgeen voor clerici nochtans voorgeschreven was. Zo kwam hij terug vrij. Maar in juni 1564 werd hij opnieuw gearresteerd te Daknam, toen hij bij het zien van een Mariabeeldje het in een furie uit de nis rukte en het in de Durme gooide. Opgesloten in het kasteel van Rupelmonde, ondernam hij een ontsnappingspoging, en toen dat niet lukte, organiseerde hij er met zijn medegevangenen een heuse opstand. Hij vernielde de beelden van de slotkapel en maakte aanstalten om de charters van de graven van Vlaanderen die in dat kasteel bewaard werden, in brand te steken. Het oproer kon met geweld neergeslagen worden. Op 3 augustus 1564 werd Jan Hendrickx te Rupelmonde, nadat hem de rechtervuist was afgehakt, terechtgesteld.²¹⁶

In het geval van een zekere Jacob Cornelis, gearresteerd te Oudenaarde in 1533, ging het niet om een geestelijke, wel om iemand die zich valselijk als priester had uitgegeven en zich erop beroemd had missen te hebben gedaan die bijgewoond werden door gelovigen.²¹⁷ Een gelijkaardig iemand was Anthone Roberti, alias Martini. Zonder priester te zijn, wist hij enige tijd de pastorieën van Adinkerke en Steenkerke te bedienen, twee kleine parochies die inderdaad vacant waren. Hij was een Franstalige, afkomstig uit het Land van Luik. Hij werd gevangengenomen op het grondgebied van de kasselrij Ieper en vervolgens uitgeleverd aan het gerecht van Veurne, dat hem op 12 maart 1553 (n.s.) veroordeelde tot terechtstelling door onthoofding.²¹⁸

216 Het omstandige verhaal van zijn peripetieën in: J. DECAVELE, *De eerste protestanten*, p. 131-140.

217 BRUSSEL, *Algemeen Rijksarchief*, Rekenkamer, nr. 13.608: Rekening 1532-1534, f. 11-11v.

218 BRUSSEL, *Algemeen Rijksarchief*, Rekenkamer, nr. 14.053: Rekening 1550-1553, f. 29-31.

Excursus: kennis van de volkstaal

Als aantekening bij deze zonderlinge usurpatie te Adinkerke en Steenkerke kan men zich de vraag stellen hoe het mogelijk was dat iemand die de volkstaal niet kende zich toch enige tijd in een Vlaamse parochie wist te handhaven. In Brugge had men daar alleszins een duidelijk standpunt over. Toen de generaal van de kartuizers in de zomer van 1561 een Engelse pater als zielzorger wou aanstellen in het klooster van Brugge, kwam er protest van het schepencollege, met het verzoek *datmen hier stelle eenen pater vanden lande die de tale can. . . ende dat een pastor behoort te verstaene de tale van zyn scapen*.²¹⁹ Op veel hoger niveau zou het later overigens onder meer een taalkwestie zijn die er de oorzaak van was dat het nieuwe bisdom Gent zo lang op een bisschop moest wachten. Al in 1562 had de koning François d'Havrout, abt van de Sint-Pietersabdij, benoemd. Viglius Aytta van Zwichem, president van de Geheime Raad en proost van Sint-Baafs, was ook gepolst voor de functie, maar had d'Havrout aangeprezen. Toch werd die uiteindelijk ongeschikt bevonden omdat hij de volkstaal niet kende (en bovendien geen al te voorbeeldige levenswandel had!).²²⁰ Het was de Ieperse bisschop Maarten van Riethoven (Rithovius) die de kandidatuur naar voren schoof van zijn vroegere medestudent Cornelius Jansenius uit Hulst.

CONCLUSIE

Wegens de aard van het gebruikte archiefmateriaal is ons overzicht eenzijdig toegespitst op uitwassen waarmee in Vlaanderen het traditionele geloofsleven en het gedrag van de clerus overwoerd werden. Al wie onderzoek doet voor dezelfde periode zal in de archieven op nog wel meer gelijkaardige wantoestanden gestoten zijn. De kerkelijke overheid was daar niet blind voor. Er is een interessant verslag aan de vorst bewaard van de dignitarissen van het bisdom Terwaan met residentie te Ieper, gedateerd 29 januari

219 BRUGGE, *Stadsarchief*, Oud Archief, Reeks 118: Secrete Resolutiën 1557-1565, f. 175v, 19 juli 1561.

220 L. P. GACHARD (ed.), *Correspondance de Philippe II sur les affaires des Pays-Bas*, Brussel, 1848, Deel 1, p. 319-320.

1556 (n.s.).²²¹ Ze hadden een aantal vooraanstaande wereldlijke en reguliere geestelijken uitgenodigd om zich over de staat van de Kerk en de godsdienst te beraden. Het is waar, zo gaven ze met spijt toe, dat we dagelijks de vroomheid zien verminderen. De parochianen misachten de ordonnanties en ceremonies van de Kerk, haar aanzien en haar censuur, ze gaan weinig ter kerke, mijden heilige plaatsen, goddelijke diensten en sermoenen. Integendeel, zelfs op zon- en feestdagen werken ze op het land of aan hun weefgetouwen, of ze drinken en begaan allerlei buitensporigheden waardoor ze de mis verstoren, aangezien de lokalen waar dat alles gebeurt doorgaans vlak bij de kerk en het kerkhof gelegen zijn. Zelfs de baljuws schieten dan plots in gang, alsof ze hun gerechtsdaden niet op gewone dagen zouden kunnen stellen. Maar dat is niet te verwonderen, want sommigen van hen houden zelf een taveerne of een cabaret. Over de eigen winkel spraken de verslaggevers geen woord kwaad: niets over tekortkomingen bij priesters. Er zijn toch scholen en de schoolmeesters zijn behoorlijk, zo stelden ze, er zijn verschillende synodale statuten uitgevaardigd waarbij het de geestelijken verboden wordt slechte boeken te lezen, te bezitten of uit te delen. Inquisiteur Pieter Titelmans doet goed werk in de bestrijding van de ketterij en hij krijgt zonder voorbehoud steun van de bisschoppelijke officiaal. Maar zijn werkgebied, geheel Vlaanderen, is veel te groot en het ware goed dat hij per bisdom in Vlaanderen (i.e. Doornik, Terwaan, Kamerijk en Utrecht) lokale assistenten zou krijgen.

In dit Terwaanse rapport zijn de rederijkers de kop van jut: in hun spelen, balladen, esbatementen en liederen behandelen ze *matières difficiles et théologiques*, en daar moet paal en perk aan gesteld worden. De bisschop van Doornik dacht daar precies zo over. In een memorie die hij rond dezelfde tijd naar de keizer stuurde, wenst hij dat de rederijkers verbod wordt opgelegd passages uit de Schrift op rijm te zetten. Er moet een algeheel verkoopverbod gelden voor gedrukte spelen. Prenten – vaak met blasfemerende opschriften – mogen slechts in druk verspreid worden als ze vooraf

221 BRUSSEL, *Algemeen Rijksarchief*, Fonds Staat en Audiëntie, nr. 1177/4.

gekeurd zijn door de pastoor of de wet van de plaats waar ze verkocht worden.²²²

Jonge juristen, rederijkers, zelfs sommige priesters, voortbouwend op de intellectuele kritiek van de humanisten, lieten dus niet na de vinger te leggen op wat er volgens hen verkeerd liep. De vele misstanden hebben echter ook zonder meer aanleiding gegeven tot vrome verontwaardiging bij goedmenende gewone katholieken, zoals blijkt uit het testament van de plattelandspastoor Lieven vander Muelene of het dagboek van de Gentse patriciër Marcus van Vaernewyck. Afvalligheid bij andere gelovige mensen, die zuiverheid van de Kerk en haar leer dan maar elders gingen zoeken, staat er evenmin los van. Daaruit concluderen dat er een algehele decadentie was gaat evenwel te ver. Er zijn veel aanwijzingen van de dualiteit in de volksvroomheid van de 16e eeuw, waarin immers ook talrijke tekenen van spirituele en intellectuele vernieuwing merkbaar zijn. Het stijgende niveau van het volksonderwijs is daar maar één voorbeeld van: zelfs in kleine stadjes als Tielt en Deinze, elk met zo'n 2500 inwoners, telt men tussen 1500 en 1566 respectievelijk dertien en vijftien schoolmeesters, van wie sommigen aan hun beste leerlingen Latijn gaven.²²³

Hoewel we geen onderzoek hebben gedaan betreffende de periode vóór 1500, komt het ons voor dat het beeld dat Jacques Toussaert heeft opgehangen van het religieuze gevoel in Vlaanderen op het einde van de middeleeuwen allicht te ongenueanceerd negatief is. Maar het is zijn enorme verdienste dat hij, naast de ongetwijfeld opmerkelijke middeleeuwse 'vroomheid' – zoals ze bijvoorbeeld in het standaardwerk van pater Stephanus Axters werd beschreven –, als eerste de vinger heeft gelegd op 'onvroomheid' en veel

222 Zie voetnoot 93, punt 17 van het memorandum.

223 H. DE RIDDER-SYMOENS, 'Onderwijs en opleiding', in: *Geschiedenis van Deinze*, Deel 1, p. 414; J. DECAVELE, 'Humanisme, reformatie en godsdienstberoerten', in: *Geschiedenis van Tielt* (in voorbereiding; verschijnt in 2009). Zie ook de scholenlijst voor het dekenaat Kortrijk: BRUSSEL, *Algemeen Rijksarchief*, Fonds Staat en Audiëntie, nr. 549/1; E. MATTHIEU, 'Statistique scolaire du diocèse de Tournai au XVIe siècle', in: *Analectes pour servir à l'histoire ecclésiastique de la Belgique*, 48 (1912), p. 381-396.

uitwassen in het dagelijkse leven van het gewone kerkvolk en van zijn parochieherders. In Noord-Nederland was dat voorheen al gedaan door auteurs als Post en Rogier.²²⁴ Barbara Tuchman deed hetzelfde voor de godsdienstbeleving in het Europa van de 'waan-zinnige' 14e eeuw en heeft er ook te onzent furore mee gemaakt (zeventien drukken alleen al van de Nederlandse vertaling van *A Distant Mirror*). Zonder de vele fouten te willen verhelen (in het ene én in het andere boek!), had Toussaerts proefschrift toch een beter lot verdiend. Het 886 pagina's tellende werk bevat immers menige inspirerende passage, als eerste ook een sociografische invalshoek rond het fenomeen laatmiddeleeuwse vroomheid. Maar ten gevolge van het slechte onthaal door Vlaamse kerkhistorici en wellicht ook omdat het in het Frans is uitgegeven (met een in erbarmelijk Nederlands gestelde samenvatting), hebben hier slechts weinigen het gelezen, laat staan er gebruik van gemaakt.

Het is wel tekenend dat na 45 jaar *Le sentiment religieux* antiquarisch nog steeds te koop is tegen de initiële kostprijs. . .

224 L.J. ROGIER, *Geschiedenis van het Katholicisme in Noord-Nederland in de 16e en 17e eeuw*, Amsterdam, 1947; R.R. POST, *Kerkelijke verhoudingen in Nederland vóór de Reformatie*, Utrecht-Antwerpen, 1954. Voor de clerus te nuanceren met de gegevens in de reeds vermelde dissertatie van BIJSTERVELD, zie voetnoot 95.

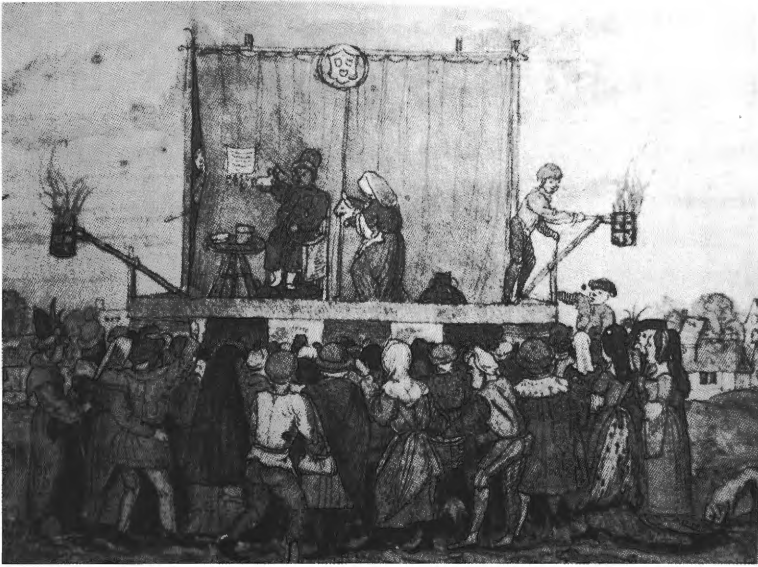
Detail uit de kruisdraging van Christus
Schilderij door Pieter Bruegel de Oudere, 1564. Wenen, Kunsthistorisches Museum.

Bruegel toont zich hier eens te meer als de geniale observator van de buitenmensen, van het land en de samenleving waarin dit volk zich volgens de harde wetten van het lot een bestaan zoekt. Kleurrijk beschrijft hij de vormvergroving, de populaire bombarie waarin in zijn tijd alle volksleven – en de kerk stond in het midden daarvan – zich uitte.

De uitgang van de Sacramentsprocessie
Gravure door Jan Luyken, 17de eeuw. Collectie auteur.

De voorbijtrekkende processie wordt verstoord door iemand die weigert neer te knielen.
Luyken was de uitmuntende illustrator van de religieuze dissidentie in de 16de eeuw.

Opvoering van een toneelvoorstelling in de open lucht
Aquarel in het handschrift *Recueil d'avis profanes et sacrés* du XVIe s., 1542. Cambrai, Bibliothèque municipale, hs. 126.

In de 16de eeuw werden in de toneelspelen vaak kritische uitlatingen over traditionele geloofsgebruiken ingelast, ook al eens boertige intermezzo's.

INDEX VAN PERSOONSNAMEN

- Adriaens, Loys, kerkrover – 55
Agro, Leo de, pastoor Wervik – 60
Alaert, Filips, kapelaan Ursel – 61
Andries, Arnulf, kapelaan Bredene – 60
Andriessen, Jos, kerkhistoricus – 4
Annois, Jan, *custos* Brugge Onze-Lieve-Vrouw – 60
Aps, Clays van, tapijtwever Brugge – 62-63
Aqui, Jan, pastoor Brugge Sint-Walburga – 59
Arijs, Jan, kapelaan Dudzele – 60
Arnoldsz, Gijsbert, *vicecureyt* Sint-Margarethapolder – 60
Athensis, Michel, leraar Rijsel (?) – 73
Axters, Stephanus, kerkhistoricus – 4,78
Baedts, Daniël de, magister, pastoor Eeklo – 61
Baerts, Angelus, pastoor Sluis – 61
Balten, Pieter, kerkrover – 31
Baltins, Coppen, kerkrover Wondelgem – 32
Banck, Beele vanden, herberguitbaatster Kortrijk – 64
Banck, Cascyne vanden, begijn Kortrijk – 64
Barradot, Alexander, kanunnik Sint-Donaas – 40
Baten, Karel, arts Hamburg en Antwerpen – 54
Baten, Lieven, hofarts en professor Rostock – 54
Baten, Pauwels, Ophasselt – 54-55
Battus, Bartholomeus, humanist Aalst – 54
Baudins, Andries, Veurne – 52
Bazelius, Niclaes, chirurgijn Nieuwkerke – 28
Bechue, Jan, geestelijke Gent Sint-Michiels – 61
Beeckmans, Cornelis, Mechelen – 23
Bekaerts, Kathelijne, bordeelhoudster Gent – 64
Bels, Joos de, pastoor Dranouter – 49
Belsele, Joos van, pastoor Kruibeke – 60
Bercmost, Jan, pastoor Sint-Gillis-Waas – 59
Berlaeye, Maeye van, pastoorsmeid Vinkt – 70
Biestman, Cornelis, magister, aartsdiaken Gent – 36
Biete, Joos de, pastoor Temse – 61
Blanckaert, Joos, pastoor Gent Sint-Jacob – 59
Blommaert, Jacob, aanvoerder bosgeuzen – 55
Bloyaerts, Jannekin, hoer Sint-Winoksbergen – 64
Boele, Jan, pastoor Mespelare – 66
Boghaert, Jan, pastoor Oostkerke – 60
Borre, Lowys van den, chirurgijn Wulvergem – 52
Borst, Robert van der, pastoor Nieuwkerken-Waas – 60
Boudeloot, Denijs, pastoor Gistel – 61
Boudins, Adriaan, Oostkerke – 52
Bourgeois, Pieter, promotor geestelijk hof Brugge – 71
Boye, Jacques de la, wolwever Rijsel – 52
Bray, Pierkin, kerkrover Meulebeke – 30
Brusco, Willem de, pastoor Meulebeke – 61
Brune, François de, advocaat-fiscaal – 46
Buele, Filips de, kapelaan Zele – 61
Bukenole, Hermes, pastoor-deken Axel – 53
Bussche, Matheus van den, pastoor Oekene – 61
Caluwaert, Jan, Oostende – 65-66

- Cambier, Kathelyne, bordeelhoudster Gent – 73
- Camerlynck, Jan, aanvoerder bosgeuzen – 55
- Capelleman, Pieter, geestelijke Gent Sint-Jan – 61
- Catelle, Jan, pastoor Brugge Sint-Walburga – 59
- Cautere, Daniël van den, pastoor Kwaremont – 62
- Cellier, Robert du, raadsheer Raad van Vlaanderen – 44
- Christiaens, Jacob, Brugge – 20
- Christoffel, kapelaan Casueele – 41
- Clayssone, Adriaan, pastoor Westkapelle – 59
- Clerc, Martin de, pastoor Oostkerke – 52
- Clerck, Pieter de, drukker Brugge – 47
- Clerck, Willem de, Astene – 67
- Clericq, Anselm, pastoor Kaprijke – 60
- Clobbaert, Pieter, pastoor Gaternisse – 59
- Cock, Jan de, pastoor Gistel – 57
- Coene, Joos, pastoor Dendermonde – 56
- Coleri, Matheus, pastoor Brugge Sint-Jacob – 59
- Colvenare, Jan de, magister, *vicecureyt* Staden – 60-61
- Coninck, Andries de, pastoor Aalst – 46
- Coninck, Martin de, baljuw Assenede-Ambacht – 15
- Coole, Pieter, kapelaan Axel – 53
- Cornelis van Dordrecht, broeder, minderbroeder Brugge – 34
- Cornelis, Jacob, vermeende geestelijke – 75
- Corte, Pieter de (Curtius), bisschop van Brugge – 35, 43-44
- Cosaris, Pieter, geestelijke Gent Sint-Jan – 60
- Costere, Maximiliaan de, pastoor Ruiselede – 61
- Crane, Adriaan de, baljuw Assenede – 31
- Crane, Olivier de, pastoor Zwevegem – 60
- Crepel, Reginald, pastoor Leke – 60
- Cromphout, Bartholomeus van, pastoor Evergem – 48
- Cruce, Olivier de, pastoor Deerlijk – 60
- Crucius, Levinus, pastoor-schoolmeester Boeschepe – 38, 40
- Crusere, Cornelis de, deurwaarder Raad van Vlaanderen – 56
- Cruucen, Nicasius vander, Mesen – 54
- Crytsche, Hendrik, pastoor Kachtem – 61
- Cuelenaere, Jacob de, pastoor Ingooigem – 60
- Dael, Merlinus, pastoor Wervik – 60
- Daele, Joos van, pastoor Bazel – 61
- Dale, Frans van, zoon van wolwever – 67
- Damhoudere, Joos de, pensionaris Brugge – 35
- Damman, Willem, pastoor-schoolmeester Boeschepe – 38
- Damme, Willem van den, Hondschote – 53
- Delft, Jan Peter, pastoor Kieldrecht – 60
- Delumeau, Jean, historicus – 4
- Denemyn, Andreas, magister, pastoor Werken – 61
- Denys, François, Vlissegem – 67
- Deux, Michiel, Mannekensvere – 51
- Dierickx, Marcel, kerkhistoricus – 3
- Diericx, Gheraert, pastoor Brugge – 48
- Dondere, Jan de, pastoor Bassevelde – 60
- Donghers, Barbelken, echtgenote van Joos, Brugge – 68
- Dumo, Gregorius de, pastoor Middelburg in Vlaanderen – 61
- Dycke, Jan van, pastoor Burcht – 60
- Edingen, Omaar van, humanist,

- heer Ophasselt – 54
 Edingen, Pieter van, heer Ophasselt
 – 54
 Eggremonde, Andries, Mespelare
 – 66
 Ertvelde, Jan van, Gent – 64
 Erve, Jan van den, pastoor Deerlijk
 – 59-60
 Eywerwe, Pieter, magister, Brugge
 Sint-Salvator – 60
 Flameng, Jan, magister, kanunnik
 Harelbeke – 60
 Flaneel, Robert, geestelijke Brugge
 Sint-Walburga – 61
 Fockaert, Joost, *vicecureyt* Ma-
 chelen – 60
 Fraye, Lauwereys de, pastoor Tielt
 – 10
 Fredericq, Paul, historicus – 14
 Fynnes, Jean de, leper – 27
 Gay, Jacob le, pastoor Izegem – 60
 Gavere, Jan van, magister, pastoor
 Pittem – 61
 Gheens, Jan, geestelijke Ekeren –
 71
 Gheldre, Pieter de, uitgelopen
 priester Antwerpen – 70
 Ghistele, Loys van, hoogbaljuw
 Kortrijk – 71
 Goese, Filips, geestelijke Brugge
 Sint-Salvator – 60
 Gombert, Nicolas, polyfonist La
 Gorgue – 67
 Govaerts, Willem, thesaurier bis-
 dom Kamerijk – 46
 Grutere, Nicolas de, baljuw
 Rupelmonde – 23
 Gryse, Gillis de, kapelaan Damme
 – 61
 Gryspeere, Jan van, pastoor
 Ichtegem – 61
 Haezaert, Thomas, Dranouter – 49
 Haghe, Jan vander, pastoor
 Rumbeke – 60
 Hagen, Hendrik van der, pastoor
 Torhout – 59
 Hane, Roeland de, Varsenare – 49
 Hane, Jacob de, kerkrover Boezinge
 – 31
 Hardewyck, Gommarus, pastoor
 Stalhille – 59
 Hauwe, Dieric, pastoor Belle – 10
 Havroult, François d', abt Sint-
 Pietersabij Gent – 76
 Hazebaert, Bauwen, kapelaan
 Mannekensvere – 51
 Hecke, Arsдинus van, pastoor
 Kanegem – 61
 Hecke, Jacob van den, pastoor
 Ingelmunster – 60
 Hecke, Jan van, pastoor Vinkt –
 40-41, 70
 Hecke, Lieven van den, kerkrover
 Nieuwpoort – 55
 Hecke, Matheus van, pastoor
 Hooglede – 60
 Heecke, Adriaan van, fustijnwever
 Pittem – 29
 Heeve, Charles, burgemeester
 Nieuwpoort – 74
 Hencke, Jehan, pastoor Houthave
 – 51
 Hendrickx, Jan, kapelaan
 Mannekensvere – 51, 74-75
 Hendrickx, Christiaan, Alveringem
 – 74
 Hendricx, Pieter, pastoor
 Gaternisse – 59
 Hendrycx, Hendrik, kerkrover
 Veurne – 30
 Henry, religieus Kortrijk – 64
 Herdewel, Cornelis, keurbroeder
 Stekene – 63
 Herman, Charle, pastoor Proven –
 63-64
 Herman, Charle, 'Strontkin', waard
 Hondschote – 64
 Hert, Jan de, magister, pastoor
 Menen – 60
 Heyndrixssone, Pieter, kerkrover
 Utrecht – 30
 Hille, Antoon, pastoor van Stene
 – 61
 Hille, Jan van, kanunnik Brugge
 Onze-Lieve-Vrouw – 60
 Hilman, Thomas, kerkrover
 Engeland – 31
 Hoghervuerst, Nicolaus, Brugge

- Sint-Kruis – 60
 Hommelicq, Pieter van den, Aalst – 22
 Hond, Pieter de, pastoor Bachte – 59
 Hont, Guillaume de, dominicaan Rijsel – 72
 Hont, Jacob de, pastoor Sint-Pauwels-Waas – 65
 Hoochbusch Hubrecht, pastoor Rumbeke – 60
 Hoochstraten, Jacob van, inquisiteur – 45
 Hoorne, Richard van, pastoor Kortemark – 59
 Hubloy, Hubrecht, waard Gent – 73
 Jacquelin, Anthonin, kerkrover Quesnoy-le-Comte – 30
 Jacquignart, Mathys, Grevelingen – 63
 Jans, Ghislenus, *chorista* Oostende – 61
 Jansone, Jacob, pastoor Kortemark – 60
 Josne, Donaldus le, Schotland – 26
 Judemirke Lysbette, herberguitbaatster Aalst – 64
 Julien sire, geestelijke Sluis – 63
 Kenert, Arnold de, pastoor Zwijndrecht – 61
 Kimpe, Franchois, pastoor Ingelmunster – 57
 Kint, Gerard 't, pastoor Zuienkerke – 59
 Lammen, Jan, religieus Hondschote – 72-73
 Lammens, Cornelis, pastoor Wingene – 59
 Lammins, Jacob, pastoor Gistel – 59
 Lammins, Winok, pastoor van Oostkerke – 60
 Landtheere, Pieter, pastoor Koolkerke – 60
 Langhe, Jan de, secretaris Karel V – 38
 Lauwe, Antoon van, pastoor Burst – 60
 Le Bras, Gabriël, historicus – 4
 Lindeman, Jacob, Houthave – 51
 Lievens, Joos, kerkrover Roeselare – 30
 Loose, Niclays de, pastoor Lochristi – 48
 Maelcamp, Gillis, pastoor Mendonk – 59
 Maes, Etienne, pastoor Handzame – 57
 Marcke, Lieven van, deurwaarder Raad van Vlaanderen – 44
 Matheusz, Jan, pastoor Oostburg (Nieuwkerke) – 59-60
 Meetkerke, Adolf van, pensionaris Brugse Vrije – 44
 Mesdach, Victor, pastoor Middelburg in Vlaanderen – 60
 Mey, Lieven de, pastoor Willemskerke, Menotene, Beostenblij – 73-74
 Mey, Jan de, pastoor Gistel – 57
 Meyer, Gillis de, pastoor Vinderhoute – 41,48
 Meyers-Reinquin, Anne-Marie, historica – 4
 Moenins, Silvester, stadsgeenesheer Gent – 54
 Moens, Pieter, pastoor Astene – 60
 Moere, Adriaan ver, pastoor Rupelmonde – 61
 Mols, Roger, kerkhistoricus – 4
 Monte, Willem de, pastoor Middelkerke – 60
 Mota, Joos de, kapelaan Gent Sint-Christoffel – 59
 Mote, Jan van der, goudsmid en herbergwaard Brugge – 17
 Mousscheron, Pieter, schepen Brugge – 35
 Muchembled, Robert, historicus – 4
 Muelenaere, Jacob de, pastoor Ingooigem – 60
 Muelene, Lieven van de, pastoor Sint-Lievens-Esse – 39,78
 Muelne, Simon van der, pastoor Ophasselt – 54
 Mus, Joos de, kerkrover Nieuw-

- kerke – 30
- Neels, Jozyne, Rupelmonde – 66
- Nelle, Hubrecht van de, pastoor
Mannekensvere – 51
- Nettesheim, Agrippa von, Duits
humanist en arts – 19
- Neve, Frans de, Antwerpen – 62
- Neve, Jacob, magister, pastoor van
Sint-Maria-Horebeke – 62
- Neve, Pieter de, pastoor Sint-
Kornelis-Horebeke – 62
- Noot, Jonker Jan van der, dichter
– 15,22
- Noys, Laurens, pastoor Zele – 60
- Obrecht, Jan, pastoor Axel – 66
- Ockers, Pauwels, Rupelmonde –
28
- Oostacker, Bartholomeus van,
Oostwinkel – 51
- Orghelare, Hanskin, kerkrover
Oostburg – 32
- Oste, Jan, pastoor Vlissegem – 67
- Ostin, Maillaert, pastoor
Hondschote – 53
- Pachtere, Maerten de, Brugge Sint-
Kruis – 63
- Pape, Jan de, Hondschote – 53
- Persoon, Charles, kuiper Axel – 53
- Philips, priester Brugge – 67
- Pionsaile, magister, geestelijke
Rijsel Sint-Maurits – 73
- Placckaert, Jan, priester-notaris
Kortrijk – 56
- Plackere, Reynier de, kerkrover
– 31
- Plouvier, Willem, pastoor Wervik
– 59
- Pluisse, Jehan, kerkrover Lauwe
– 31
- Pottere, Margriete de, bordeel-
houdster Gent – 64
- Puteo, Willem de, pastoor Tielt
– 59
- Pyls, Lieven, Gent – 50
- Quelriet, Antheunis, Leffinge – 51
- Rachet, Nicolas, mutsenmaker
Genève – 26
- Rake, Marlyn, kerkrover Kemmel
– 30,32
- Reepers, Wulfrand, pastoor
Blankenberge – 60
- Reykin, Walter, pastoor Izegem –
60
- Reyngoedt, Franchois, kerkrover
– 30
- Reysins, Karel, pastoor Leke – 59
- Regis, Daniël, pastoor Dender-
monde – 46,55-56
- Revaert, Pieter, Hondschote – 53
- Revelaere, Maarten, grauwbroeder
Brugge – 69
- Roberti, Anthone, vermeende
geestelijke – 75
- Ronneken, Jean van, kapelaan
Doornik – 56
- Ronse, François, priester Gent – 50
- Rose, Jan, priester Pernis (Rotter-
dam) – 72
- Roy, Hendrik de, Brugge – 29
- Ryckaert, Jan, pastoor Oostwinkel
– 51
- Scaepers, Lieoen, pastoor
Wilskerke – 44
- Schelstraete, Paesschier, pastoor
Leffinge – 44
- Schilt, Franciscus, magister,
schoolrector Brugge Sint-
Donaas – 67
- Schuerlins, Antoon, pastoor Slijpe
– 59
- Schuerman, Jan, kerkrover
Antwerpen – 30
- Scuute, Cornelius, magister, pas-
toor Klemskerke – 61
- Simoens, Jan, Axel – 66
- Smet, Maarten de, pastoor
Sleidinge – 48
- Speldoorne, Sebastiaan van, Lede
– 50
- Spingnore, Gilles, Schotland – 26
- Stalins, magister Jan, pastoor Gent
Heilig-Kerst – 47
- Stalle, François vanden,
Hondschote – 53
- Steencop, Jeronimus, pastoor
Oostende – 61,66
- Steene, Jacob van de, Machelen
– 49

- Steerthem, Joos van, stadsge-
neesheer Gent – 54
- Straten, Zeger van der, Asper – 50
- Streecq, Joos, pastoor Gistel – 59
- Taelboom, Jan, ontvanger Brugse
Vrije – 44
- Teerlinck, Gillis, pastoor
Zomergem – 60,61
- Thibaut, Adriaan, pastoor
Wachtebeke – 49-50
- Thielt, Jacob van, vicaris bisdom
Doornik – 65
- Titelmans, Pieter, inquisiteur – 77
- Tolet, Colaert, pastoor Hondschote
– 53
- Toussaert, Jacques, kerkhistoricus
– 3-5,11,12,78-79
- Trio, Paul, historicus – 5,10
- Tspaens, Elisabeth, Sint-Pauwels-
Waas – 65
- Tuchman, Barbara, auteur – 79
- Vaernewyck, Marcus van, chroni-
queur Gent – 8,13,24-25,27,68,78
- Vauchi, Gillis de, pastoor Gotten
– 60
- Veerman, Daniël, pastoor Brugge
– 52
- Velteils, Adriaan, pastoor Leffinge
– 44
- Velters, Pieter, pastoor Westkerke
– 59
- Veranneman, Nicolaus, pastoor
Staden – 60
- Viaene, Antoon, kerkhistoricus – 3
- Viel, Roger de, magister, pastoor
Kortrijk – 60-61
- Viglius, Aytta van Zwichem, presi-
dent Geheime Raad – 45,76
- Vilain, Adriaan, jonkheer, heer van
Rasseghem – 49-50
- Vinea, Gillis de, pastoor Pittem
– 61
- Vituli, Jan, pastoor Damme – 59
- Vives, Juan Luis, humanist Brugge
– 33
- Voet, Matthias, pastoor Ettelgem
– 61
- Voocht, Andries de, pastoor Oost-
burg – 59
- Voorde, Anthoine vanden,
Handzame – 57
- Voorde, Pieter vande, pastoor
Tielrode – 60
- Vos, Karel de, pastoor
Mannekensvere – 59
- Voughenaere, François de, grauw-
broeder Brugge – 69
- Vroe, Jan de, pastoor Deerlijk – 48
- Vroom, Wim, historicus – 5
- Vrybusch, Zegherijne van, begijn
Kortrijk – 65
- Vynct, Roelandt van, pastoor
Wongerem – 60
- Wagemakere, Jan de, pastoor
Mannekensvere – 60
- Walckers, Christopher, kerkrover
Engeland – 31
- Walle, Sampsoen vanden,
Mannekensvere – 51
- Wauwe, Claeis van der, drukker
Antwerpen – 48
- Wayenbeke, Willem van, pastoor
Anzegem – 59
- Wielant, Filips, rechtsgeleerde
Gent – 14
- Wille, Rodolf, *vicecureyt* Elversele
– 61
- Willebaert, Joos, pastoor Sluis
– 59
- Wissekerke, Filips van, kasteel-
heer Nokere – 29
- Withene, Pieter, Brugge – 52
- Witte, Jaspas de, kapelaan Brugge
– 60
- Woestine, Augustijn van de, pas-
toor Beselare – 60
- Wouters, Cornelia, Amsterdam
– 31
- Wouters, Jan, Sinaai – 49
- Wouters, Michiel, Sinaai – 49
- Wuete, Martine, Doornik – 63
- Wulghen, Zegher Vuyter, domini-
caan Gent – 8
- Wytinc, Jan, brouwer Brugge – 16
- Zaghère, Christiaan de, pastoor
Mannekensvere – 60
- Zwaef, Simon, pastoor Adegem
– 59

INDEX VAN PLAATSNAMEN

- Aalst – 22,54,64
 Sint-Martinuskerk – 8,46-47
 Aardenburg – 20-21,24,41
 Adegem – 59
 Adinkerke – 75
 Alsemberg – 21
 Alveringem – 74
 Amsterdam – 30,31
 Antwerpen – 30,48,54,62,70,71,72
 Onze-Lieve-Vrouwekerk
 – 5,29
 Anzegem – 59
 Asper – 50
 Asse – 21
 Assenede – 15,16,31,50
 Astene – 60,67
 Audregnies, abdij – 22
 Axel – 53,66
 Bachte – 59
 Bassevelde – 60
 Bazel – 61
 Belle – 10
 Hospitaal Sint-Antonius
 – 9,21,23-25
 Beostenblij – 73-75
 Beselare – 60
 Béthune – 67
 Bevere (Oudenaarde) – 72
 Blankenberghe – 31,60
 Boeschepe – 30,31,38,40
 Boezinge – 31
 Bologna – 28
 Bourg-Saint-Pierre – 21
 Hospice du Grand Saint-
 Bernard – 21
 Bredene – 60
 Brugge – 3,16,17,18,19,20,21,25,26,
 29,30,32,33,34,35,41,47,52,55,
 60,62-63,64-65,67,71,76
 Dominicanen – 34,68
 Engelendale – 55
 Godshuis Blindkens – 21
 Herberg Inde Rebbe – 17
 Karmelieten – 34
 Kartuizers – 76
 Minderbroeders – 34,69-70
 Onze-Lieve-Vrouwekerk –
 35,40,52,60,67
 't Scoemakers Huus – 17
 Sint-Claraklooster – 21
 Sint-Donaas – 34,35,40,51,67
 Sint-Jacob – 59
 Sint-Kruis – 60,62
 Sint-Salvator – 60
 Sint-Walburga – 59,61
 Vrije van – 41-45,47-48,51
 Brussel – 71,73
 Paleis Koudenberg – 29
 Burcht – 60
 Burst (Roborst?) – 60
 Casueele – 41
 Cornelimünster, abdij – 22-23
 Daknam – 75
 Damme – 20,42-43,59,61
 Deerlijk – 48,59,60
 Deinze – 59,78
 Dendermonde – 55-56
 Onze-Lieve-Vrouwekerk
 – 46,55-56
 Destelbergen – 64
 Diksmuide – 48,71
 Doornik – 21,63,67
 Bisdom – 7,34,36,37,51,59,64
 Onze-Lieve-Vrouwekerk – 56
 Dranouter – 49
 Dudzele – 60
 Eeklo – 31,61
 Ekeren – 71
 Elshende (Zuid-Beveland) – 71-72
 Elverdinge – 31
 Elversele – 61
 Emden – 74
 Ename – 38
 Ertvelde – 15
 Ettelgem – 59
 Evergem – 9,21-22,48
 Gaternisse – 59
 Geluwe – 30

- Genève – 26
 Gent – 9,10,13,14,18,19,20,24,28,3
 1,32,33,34,35-36,47,49,50,54-5
 5,56,64,71,72,73,76
 Dominicanen – 68
 Kapittel van Sint-Baafs
 – 36,42,45,76
 Sint-Christoffelkapel – 59
 Sint-Jacobskerk – 36,59
 Sint-Janskerk – 36,60,61
 Sint-Jan-ten-Dullen – 58
 Sint-Niklaaskerk – 6,9
 Sint-Michielskerk
 – 6,8,9,36,61
 Sint-Martinus Ekkergem – 6
 Sint-Pieters – 24,45,64,76
 Sint-Amansberg – 24-25
 Gijverkinkhove – 72
 Gistel – 30,31,57, 59,61
 Godewaarsvelde – 31
 Gottem – 60
 Gouda – 74
 Grevelingen – 63
 Halle – 21
 Hamburg – 54
 Handzame – 57
 Harelbeke – 60
 Heist – 50
 Herzele – 72
 Hondschote – 10,30,52-53, 64,72
 Sint-Vaastkerk – 53
 Hooglede – 60
 Houthave – 51
 Ichtegem – 61
 Ieper – 27,30,31,32,76-77
 Kasselrij – 26,75
 Ingelmunster – 60
 Ingooigem – 60
 Izegem – 57,60,70-71
 Kaaster – 21
 Kachtem – 61
 Kamerijk, bisdom – 9,46
 Kanegem – 61
 Kaprijke – 60
 Kemmel – 30,32
 Kemzeke – 31
 Kieldrecht – 60
 Klemskerke – 61
 Knokke – 45
 Koekelare – 30
 Koksijde – 42
 Koolkerke – 60
 Kortemark – 59,60
 Kortrijk – 4,47,56,60,61,64,65,67,
 71
 Groeningeklooster – 57
 Begijnhof – 65
 Kruike – 60
 Kwaremont – 62
 La Gorgue – 67
 Lauwe – 31
 Lede – 4,21,50
 Leffinge – 44,51
 Leke – 59,60
 Lendeledede – 30
 Lochristi – 48
 Londen – 74
 Luik – 37,75
 Machelen – 49,60
 Mannekensvere – 51,59,60,74
 Mechelen – 23,46
 Meerssen – 21
 Meetkerke – 19-20
 Mendonk – 59
 Menen – 24,31,60
 Menotene – 73-74
 Mesen – 55
 Mespelare – 66
 Meulebeke – 30,61
 Middelburg in Vlaanderen – 61
 Middelkerke – 30,60
 Mont-Saint-Hubert – 21
 Neuss – 21
 Nevele, Land van – 70
 Nieuwkerke – 28,30
 Nieuwkerke bij Oostburg – 59,60
 Nieuwkerken Waas – 60
 Nieuwpoort – 31,55,71,74-75
 Nijvel – 21
 Nokere – 29
 Oedelem – 40
 Oekene – 61
 Oostburg – 32,59
 Sint-Catharina – 42,59
 Oostende – 61,65-66,71
 Oostkerke – 52,60

Oostwinkel – 51
 Ophasselt – 54-55
 Oudenaarde – 10,39,50,55,70,75
 Oudenbos – 30
 Pamele, Baronie – 10
 Patmos – 21
 Pavia, Slag bij – 28
 Pernis (Rotterdam) – 72
 Piëmont – 33
 Pittem – 26,61
 Poperinge – 31
 Proven – 63
 Quesnoy-le-Comte – 30
 Ramskapelle – 43
 Regensburg – 28
 Reims – 21
 Rekspoede – 72
 Rhodos – 21
 Rijsel – 52,59,72,73
 Sint-Mauritiuskerk – 73
 Roeselare – 30
 Rome – 26,49,73
 Heilig-Kruiskerk – 21
 Ronse
 Dekenij – 61-62
 Sint-Hermeskerk – 9,21,61-62
 Rostock – 54
 Ruiselede – 61
 Rumbeke – 60
 Rupelmonde – 23,61,65,66,75
 Onze-Lieve-Vrouwekerk – 23
 Kasteel – 75
 Saaftinge – 41
 Land van – 41
 Saint-Hubert – 21
 Saint-Quentin in Vermandois,
 abdij – 42-43
 Sinaai, Boudelo – 49
 Sint-Gillis-Waas – 59
 Sint-Jan-in-Eremo – 42
 Sint-Jans-Kappel – 30
 Sint-Janssteen – 50
 Sint-Kornelis-Horebeke – 52
 Sint-Kruis-Winkel – 31
 Sint-Laurens (Saaftinge) – 41
 Sint-Lievens-Esse – 39
 Sint-Lievens-Houtem – 18
 Sint-Margarethapolder – 60
 Sint-Maria-Horebeke – 62
 Sint-Omaars
 Abdij Sint-Bertinus – 45
 Sint-Pauwels-Waas – 31,65
 Sint-Winoksbergen – 64,72-73
 Sleidinge – 48
 Slijpe – 59
 Sluis – 63
 Onze-Lieve-Vrouwekerk –
 59,61
 Staden – 60,61
 Stalhille – 59
 Stavele – 28-29
 Steenkerke – 75
 Steenwerk – 30
 Stekene – 63
 Stene – 45,61
 Temse – 61
 Terwaan, bisdom – 76-77
 Tielrode – 60
 Tielt – 10,19,59,78
 Tielt (Brabant) – 30
 Torhout – 59
 Ursel – 61
 Utrecht – 24,30,74
 Dom – 5
 Varsenare – 49
 Veurne – 30,52,66,70,71,75
 Kasselrij – 29,64
 Vinderhoute – 41,48
 Vinkt – 40-41,70
 Vlamertinge – 30,31
 Vlissegem – 67
 Waas, Land van – 23,65
 Wachtebeke – 31,49-50
 Werken – 61
 Wervik – 30,59,60
 Westkapelle – 59
 Westkerke – 59
 Westkwartier – 10,29,38,39,55,59,
 74
 Westouter – 30,31
 Westvleteren – 31
 Wijk bij Duurstede – 50
 Willemskerke – 73
 Wilskerke – 45
 Wingene – 41,59
 Wondelgem – 32

Wontergem - 60
Wulpen - 43
Wulvergem - 52
Zandvoorde - 31,42-43
Zele - 60,61
Zevergem - 31
Zierikzee - 30,68

Zomergem - 60,61
Zuidberkijn - 30
Zuidschote - 30
Zuienkerke - 59
Zwevegem - 60
Zwijnaarde - 31
Zwijndrecht - 61